

KAREL ŠKORPIL (Varna):

МАДАРО-МОГИЛСКОТО ПЛАТО.

Уводъ.

Въ Черноморската област на Балканския полуостровъ се срещатъ остатъци на разни култури. Остатъци отъ найстаритѣ култури се срещатъ до сега само като случайни находки; къмъ последнитѣ принадлежатъ предисторични работилници и селища, предисторични могили (наречени по турски Ясъ-тепе),¹ мегалитни паметници и могилища² и надколнитѣ постройки край дветѣ Девненски езера.

Първиятъ исторически народъ въ Черноморската област, сж били тракийцитѣ и то на северъ отъ Балкана—Гети, въ южната частъ и въ крайдунавската равнина до р. Янтра — племето Кробизи, а въ северната частъ — Теризи. Найважниятъ центъръ на тракогетитѣ въ тия страни е билъ градъ Dausdava (Δάουσαδα). Триглотитѣ въ Малка Скития (Добруджа) не сж били особено племе, но названието имъ се дължи само на особенъ видъ на тѣхнитѣ жилища въ скални пещери на северъ отъ носа Калиакра.³ Скититѣ проникватъ на югъ отъ Дунава въ IV в. пр. Хр.

На югъ отъ Балкана между градоветѣ Perinthus и Apollonia (Созополъ) сж живѣли Asti (Ἄσται), които се простирали до гр. Kabyle (до гр. Сливенъ); кралското имъ седалище е билъ гр. Bizye (Виза), а единъ отъ главнитѣ центрове съ светилища въ гр. Малко Търново.⁴

Въ VII в. пр. Хр. се започва гърцката колонизация по Черноморския брѣгъ за търговски връзки съ мѣстното население, която е донесла ионийско-атическа култура и съ това нови елементи въ първобитната тракийска култура. Главнитѣ гърцки колонии на «лѣвия брѣгъ на Понта» (τὰ ἀριστερὰ τοῦ Πόντου), на северъ отъ Балкана сж били: Odessos (Варна), Dionysopolis (Балчикъ), Callatis (Мангалия), Tomis (Кюстенджа) и Istros (до с. Каранасуфъ въ северна Добруджа); а на югъ отъ Балкана: Mesembria, Anchialos, Apollonia in Ponto (Созополъ) и Salmydessus (Мидия). Кулминацията на развоия на колониитѣ, които представляватъ нови културни центрове, се пада въ V-ти в. пр. Хр.

Първитѣ опити за завладяване тия страни отъ римлянитѣ се почватъ

¹ «Могилы», X. К. Шкорпилъ, Пловдивъ 1898, стр. 80—109; «Доисторическіе памятники Болгаринъ». Г. Шкорпилъ, Одесса 1896.

² Издание на Нар. музей, София 1925. К. Шкорпилъ, «Мегалитни паметници и могилища».

³ «Сѣвероизточна България», К. и X. Шкорпилъ, Сборник на Министерството на Народното просвѣщение. Кн. VII, стр. 49—79.

⁴ «Светилища и паметници съ изображение на конници», Кар. Шкорпилъ, Издание Народенъ Музей, София, стр. 65—75.

въ I в. пр. Хр. (75 г. пр. Хр. С. Scribonius Curio; 72 г. пр. Хр. Marcus Lucullus; 29 г. пр. Хр. М. Licinius Crassus). За първия управител на Мизия се сочи Caecina Severus (6 г. сл. Хр.). Мизия е била организирана, като част на империята, заедно с други части на Балканския полуостров, от имп. Тиберия (14 г. сл. Хр.), а като самостоятелна провинция — от имп. Клавдия (44 г. сл. Хр.). Провинцията Тракия е образувана въ 46 г. сл. Хр. Границата между двете провинции Moesia и Thracia не е била постоянна и тя е преминавала и на север от Балкана.⁵

От римското завладяване вникват елементи на новата култура на полуострова, но тя поздравно се е загнездила само край новата стратегическа Дунавска линия, чрез римските легиони (XI въ Durostorum, I въ Novae и V въ Oescus) и, то, от времето на имп. Веспасиана (67—79 сл. Хр.). Главните военни центрове на римляните въ Черноморските страни сж били Marcianopolis (Рѣка Девна) на север, а Colonia Flavia Deultensium (до с. Яйкезли) на юг от Балкана.

Въ римско време Черноморската област е останала новечето под влияние на по-старите култури. Епиграфическите паметници въ тая област, с изключение на официалните надписи, сж преимуществено гръцки; и надписите от времето на първото Българско царство сж също на гръцки.

Освен трите погоре означени култури сж прониквали въ Черноморската област и други по-далечни култури чрез временното завладяване (келтиска) или чрез търговските сношения (малоазийска, египетска, сирийска).

Християнството се е загнездило въ Черноморската област още въ първите столѣтия на християнската ера;⁶ голѣмият развой на християнството се датира от имп. Константин Вел. (началото IV в. сл. Хр.), когато по цялата Черноморска област, особено по крайбрежието, сж поникнали великолепни мѣнастири и църкви.

Съ идването на българите, християнството претърпяло поражение и църквите му сж били унищожавани, но възкръсна отново съ прекръстването на царь Борисъ Михаилъ.

Въ VI и VII вѣкове се внасят въ Черноморската област нови култури от Славяните и от Българите, които се затвърдяват съ образването на новата българо-славянска държава въ 679 г. сл. Хр. съ център въ столица Плиска (Абоба), която въ времето на Симеона е била пренесена въ крепостта на р. Туца (Тича), основана въ 821 г. от Омортага под името Велики Преславъ.

⁵ «Абоба-Плиска». Томъ X. Извѣстия рускаго археологическаго института въ Константинополь, София 1905, стр. 469—470.

⁶ Въ гр. Одесса (Варна) е билъ първи епископъ Амплий (56 г. сл. Хр.), а втори Карпъ (59 г. сл. Хр.).

География.

Шуменското поле се пада по срѣдата на източната част на северна България и е еднакво отдалечено от Дунава, Черно море и южните склонове на Балкана. Въ източната страна на полето се вдава въ него северозападниятъ жгълъ, найвисоката част на Провадийската планина, подъ общо название Мадаро-Могилското плато (обр. 1).



Обр. 1. Мадаро-Могилското плато.

Съ дола на р. Радоля, притокъ на Могилската рѣчка, платото е раздѣлено на две части: западна — Мадарското плато (до 435 м. надморска височина), и източна — Могилското плато (395 м.). Двете части сж свързани съ тѣсна седловина между долините Радоля и Дълбокъ, гдето Мадарското плато се свързва и съ западния клонъ на Провадийската планина.

Могилското плато е ограничено съ стрѣмнините, които се падатъ отъ

северната страна към Вѝчанското дефиле, а отъ южната страна, дола Дълбогъ отдѣля платото отъ северния клонъ на Провадийската планина — Съртоветѣ.

Мадарското плато се снишава отъ западъ къмъ изтокъ, гдето е разчепено съ Могилската рѣчка и притока ѝ Поречъ на три гребена: северния Могилски (Мухла дузу), на края си съ висока естествена могила (Мухла-тепе), срѣдния Градишки (Градище дузу) и южния Смиле.

Мадарското плато се пада съ отвесни скални стени къмъ Абобското поле и затова е недостъпно отъ тия страни. Стенитѣ се почватъ до с. Кюлевча и въ видъ на една дѣга, изпъкнала къмъ западъ, завиватъ къмъ изворитѣ на Мадарската рѣчка (Дерменъ-дере) и отъ тѣхъ отново завиватъ къмъ с. Калугерица и отъ тамъ въ почти права линия до с. Каспичангъ.

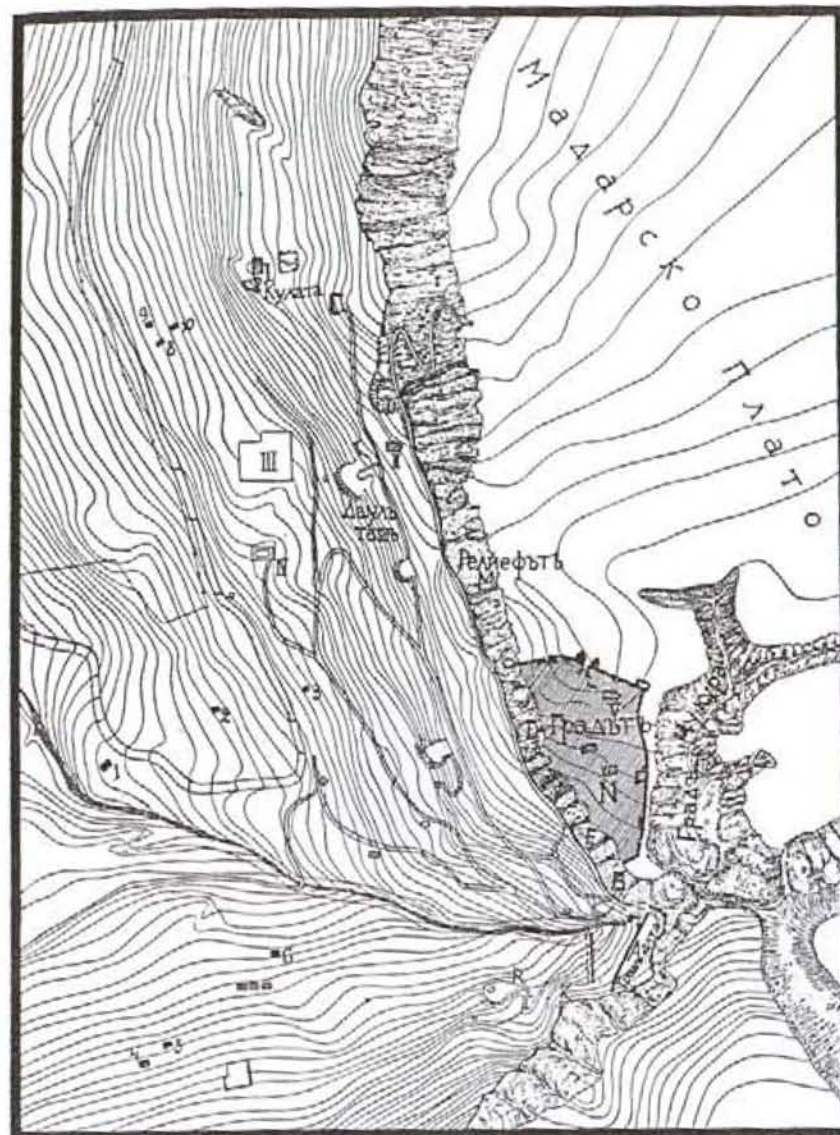
Найинтересно мѣсто въ тѣзи скали е скалниятъ жгълъ надъ Мадарскитѣ извори, който съ изобилне на вода и съ възможността на лесна отбрана е привличал човѣка отъ първото му появяване въ тия страни. Въ този жгълъ се явяватъ остатѣци на предисторически човѣкъ отъ началото на второто хилядолѣтие пр. Хр. и остатѣци отъ културитѣ на всички народи, които сж се изреждали въ североизточната часть на Балканския полуостровъ (обр. 2).

Скалниятъ жгълъ съ своята величественостъ, ограниченъ съ до 100 метра високи скални стени, съ своята таинственостъ прави впечатление на едно огромно естествено светилище (обр. 12), което впечатление се постепенно усилва съ доближаване къмъ дъното на жгъла, гдето въ видъ на голѣма театрална сцена, се намира пещера отворена къмъ западъ, 86 м. широка, незначително стѣсна до двата ѝ края, 23 м. дълбока и до 50 м. висока, съ кубеобразно закривена скална стена (обр. 2—А). Къмъ пещерата, наречена Градъ-алтж (Подъ града), водятъ пѣтица край скалнитѣ стени, отъ дветѣ ѝ страни (обр. 8).

Надъ северния край на пещерата е устието на скално долче Чукура, отъ което, въ време на проливни дъждове, пада великолепенъ водопадъ върху единъ плоскъ блокъ въ пещерата; водопадътъ възбуждалъ религиознитѣ чувства още на найстаритѣ жители въ тия страни.

Подъ почти хоризонталната площадка въ пещерата има стрѣменъ склонъ, който въ северната си половина е затрупанъ съ скални блокове, подъ които на три мѣста извира Мадарската рѣчка, съ редъ воденици и тепавици, сега унищожени.

Вследствие на ерозия, скалнитѣ стени се разрушаватъ и въ стенитъ на югъ отъ пещерата се образуватъ разни фантастични форми (Калпакъ-таши, Кадели, Кжжели, Калавиръ-ташъ и др.);[†] скалната стена на северъ отъ пещерата, до 400 м. дължина, е еднообразна и почти равна, а само



МАДАРСКИ ЖГЪЛЪ.

Обр. 2.

[†] Обр. 12, 14, 15, 30.

съ вертикални вдлъбнатини е раздѣлена на отвесни блокове, отгоре на по малки блокчета (обр. 12); въ северната стена, въ южната ѝ половина, има две естествени пукнатини — едната отъ страна на пещерата (обр. 27), а другата препречва диагонално единъ отъ отвеснитѣ блокове (обр. 13); дветѣ пукнатини се срещатъ, а отцепватъ единъ пластъ отъ скалния масивъ, и сж били използвани за изкачване и върху платото.

До южния край до севернитѣ скали, близо до пещерата е залепенъ самостоятеленъ пирамидаленъ блокъ, нареченъ Къошкетовѣ (обр. 13, 16) и на него кореспондира подобенъ блокъ близо до южния край на пещерата въ южнитѣ скали (обр. 8).

Паметници.

Въ Мадаро-Могилското плато се явяватъ разнообразни паметници отъ разни времена. До сега сж констатирани паметници предисторични, отъ не напълно опредѣлена до сега култура, тракийски, гръцки, римски, византийски, български отъ времето на дветѣ царства и турски.

I.

ПРЕДИСТОРИЧНИ ПАМЕТНИЦИ.

Предисторични селища до сега сж констатирани въ Мадарския жгълъ и подъ естествената могила надъ с. Могила.

Предисторичнитѣ изследвания въ Мадарския жгълъ сж направени отъ Раф. Поповъ, презъ 1902/3, 1909 г.⁸ и продължени презъ време на разкопкитѣ на Народния Музей 1924 г.⁹

Въ найдолнитѣ пластове се откриватъ предмети отъ втората каменна епоха и, то, наймного подъ Мадарския изворъ, отъ дветѣ страни на рѣчката (обр. 2). Мѣстото представлява единъ видъ предисторична работилница; кремъкъ за обработване е билъ изкопанъ въ Делиорманъ, въ околността на с. Крива рѣка (Ири-дере), въ мѣстността Чакмаклъкъ, въ видъ на буци; Друга работилница на кремачни издѣлие е била въ с. Гюзелдже-аланъ (Делиорманъ, Разградско).¹⁰

Предисторични могили, каквито се срещатъ до извори въ околнитѣ страни, въ района на Мадаро Могилското плато нѣма.

⁸ Известия Археол. Др-ство, кн. III, стр. 90—107.

⁹ Презъ 1898 г. правихъ сондажи до Мадарския изворъ (Абоба-Плиска, стр. 25).

¹⁰ «Могили» (Пловдивъ 1898, стр. 85—87); Абоба-Плиска, (стр. 25).

II.

МОГИЛИ.

Обикновени могили, въ района на Мадарско-Могилското плато, сж рѣдки.

На найвисоката точка на Мадарското плато (кота 435 м.) се намиратъ две могили, отъ които голѣмата «Съртъ-юкъ» е до 8 м. висока и диаметръ 40 м.; значението на могилата не е известно, защото не е била достатъчно разкопана (отъ Шуменския гарнизонъ).

Въ Делиорманъ до с. Мумджиларъ се намира найголѣмата могила въ тия страни (291 м. надморето),¹¹ която по своето положение и широкъ изгледъ отговаря на Съртъ-юкъ. Въздушната линия между дветѣ могили е 60 км. Военнитѣ власти, предполагайки, че — дветѣ могили принадлежатъ къмъ една и сжща съобщителна линия, предприели нощни опити съ ракети, които обаче излѣзоха несполучливи, защото на линията между дветѣ могили се изпречва едно възвишение на западъ до с. Гюргенлие, на височина 488 м. Ако дветѣ могили сж принадлежали къмъ една съобщителна линия, трѣба да е била използвана и могилата на възвишението западна Стана надъ с. Довруклу, съ надморска височина 480 м., като съединителна станция между дветѣ могили. Предполагамъ, обаче, че и третѣ могили сж гробни.¹²

Отъ могилата Съртъ-юкъ е една отъ найширокитѣ гледки въ източна България.

Освенъ Съртъ-юкъ има само нѣколко могилки на западъ надъ с. Мадара, гдето е билъ разположенъ рускиятъ лагеръ презъ 1829 г.

III.

КАМЕННИ ГРУПИ (ДЕВТАШЛАРЪ).

Каменни групи, наречени девташларъ,¹³ въ района на Мадаро-Могилско плато, нѣма.

За група прости камѣки, въ една ливада надъ Мадарската рѣка, на североизтокъ отъ с. Калугерица, до скалистия проломъ Куру-канара (Сухата скала), неможе да се каже, да-ли е остатъкъ на прабългарски девташларъ (обр. 1).

¹¹ Абоба-Плиска, стр. 553. Табл. CVII. ф. 1, 2.

¹² Мнението си за гробницата на Омортага въ Мумджиларската могила, основано върху четението на надписа въ В. Търново отъ Т. Успенски (Абоба-Плиска, 552), взмѣнихъ въ полза на гробницата Демиръ-боба-теке («Въ защита на бълг. народна старина», Варна 1924).

¹³ Абоба-Плиска, Глава XVII. Табл. LXX—LXXIII; правилни и неправилни; последнитѣ до с. Абоба (Вепръ тепе) и до с. Ендже.



Обр. 3. Гробища съ надгробни камѣки, въ видѣ на кръстове и на баби, до с. Калугерица.



Обр. 4. Надгробенъ камѣкъ, въ видѣ на баба, до с. Калугерица.

До с. Ендже, въ една могила сж били намѣрени две статуи, наречени «Каменни баби»,¹⁴ които се съхраняватъ въ Шуменския музей. Подобни две статуи, въ видъ на плочи сж намѣрени и въ Варненско (с. Мънастиръ и с. Аладънъ), които се съхраняватъ въ Варненския музей, и една статуа се намира въ развалинитѣ на крепостта Стана-калеси до с. Гьоджедже.¹⁵

Предполагамъ, че и надгробнитѣ камъни въ групитѣ на неправилнитѣ девташлари въ Абоба и Ендже, въ видъ на заоблени камъни, сж единъ видъ на недовършени каменни баби безъ детайли.

Въ района на Мадаро-Могилското плато такива камъни до сега не сж намѣрени.

Въ старитѣ гробища до с. Калугерица се намиратъ голѣми каменни кръстове и между тѣхъ и два особени надгробни камъни въ видъ на непълни кръстове, отгоре закръглени (диам. 0,55 м.) и върху тѣхъ съ прости черти сж издълбани части на човѣшко лице (обр. 3, 4).¹⁶ Такиви камъни, въ видъ на пълни кръстове се срещатъ и по течението на Русенски Ломъ; горнитѣ рамене на кръста сж закръглени (женски надгробни камъни) или полигонални (мъжки) и върху тѣхъ съ прости черти сж части на човѣшко лице въ закръглени рамки или само украшения на женска глава.¹⁷

Предполагамъ, че подобни надгробни камъни представляватъ единъ видъ баби, приети отъ християнството.

ПАМЕТНИЦИ СЕЧЕНИ ВЪ СКАЛНИ БЛОКОВЕ.

IV.

ПАНИЧКИ (Schalensteine).

Подобни паметници рѣдко се срещатъ въ България. Въ Мадаро-Могилското плато до сега е известенъ само единъ такъвъ паметникъ, който е издълбанъ въ единъ скалистъ виступъ, стърчашъ надъ Могилскитѣ лозя, на северъ подъ естествената могила «Мухла тепе» (обр. 1); паметникътъ се състои отъ три поголѣми и 8 малки вдълбнатини; поголѣмитѣ сж съединени съ каналчета съ периферията на блока (обр. 5).

Найинтересниятъ паметникъ отъ този родъ се намира до с. Ахарькьой, въ единъ уединенъ скаленъ блокъ.¹⁸

Тѣзи паметници едни смѣтатъ за предисторични, а други пъкъ ги числятъ къмъ мегалитната ера.

¹⁴ Известия на бълг. арх. институтъ, кн. V., стр. 109, обр. 106.

¹⁵ Абоба-Плиска, стр. 385.

¹⁶ Абоба-Плиска, стр. 402. Табл. LXXXI, обр. 3, 4.

¹⁷ Опись на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ, София 1914. *К. Шкорница*, стр. 169—171, фиг. 145—147, 150; 142, 148.

¹⁸ «Светилища и паметници съ изображение на конници», *К. Шкорница*, стр. 86, фиг. 113.

V.

ЖЕРТВЕНИ КАМЪКИ. (Шарапъ-таши.)

По склоновете под скалните стени на Мадарското плато се срещат разхвърлени и паднали скалисти блокове, в които са издълбани жертвени камъки в разни форми, известни под името «Шарапъ-таши» (винени камъки). Подобни издълбатини срещаме често в Черно-



Обр. 6. Жертвеник над лъвия брег на Мадарския поток.

морската област и, то, от двете страни на Балкана. Едни от тях — в Странджа планина, Сакаръ планина и Източните Родопи — принадлежат към мегалитни паметници.¹⁹

До Мадарското плато до сега са известни:

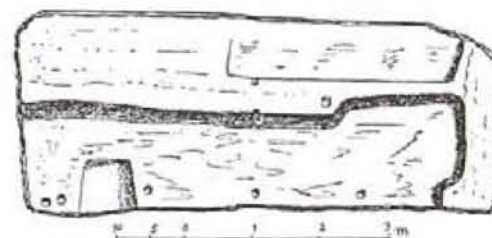
1. Над дъсния скалист брег на Мадарския поток в един блок, 6 м. дълъг, 1,7 м. широк и до 2,2 м. висок, продълговат в направление към Мадарския релеф е издълбан жертвеник и, то, по средата, на найвисокото място на блока, правоъгълно корито за по малки жертви и пред него от източната страна достъп към коритото (Абоба-Плиска, стр. 399. Табл. LXXXI, фиг. 1, 2). Жертвеникът е вече напълно унищожен (обр. 2—1).

2, 3. Над горния жертвеник, по склона към Мадарския релеф е имало два, почти еднообразни жертвеника в подвижни самостоятелни блокчета, забити в земята с котлообразна вдлъбнатина, с диам.

¹⁹ «Мегалитни паметници и могилища», К. Шкорпил, издание на Нар. Музей, София 1925; Г. Бончев, Сборник Мин. Просв. XVIII, 1901, 659—703.

ок. 0,4 м., а дълбочина 0,35 м. (Абоба-Плиска, стр. 399. Табл. LXXXI, ф. 3 и LXXXII, ф. 1). Вторият жертвеник е блокче върху почти квадратна основа (1,6 × 1,3 м.), разделен диагонално на две части; западната част (0,5 м. вис.) е служила за стъпало за жреца, а източната — (1,2 м. вис.) с котлообразна вдлъбнатина за жертва (обр. 2—2 и 3).

4—6. По склоновете над лъвия брег на Мадарския поток се намират самостоятелни три плоски блокове с плитки жертвеници отъ



Обр. 7. Жертвеник до голъмата пещера.

правоъгълна форма (обр. 2—4, 5, 6). Върху западния плосък наклонен блок има двоен жертвеник, състоящ се от голъмо плитко корито (1,6 × 0,9 м.) с един улак, и друг (0,55 × 0,6 м.) от два реда улучета (обр. 6).

По склоновете към с. Кюлевча е имало още няколко жертвеника, почти напълно изтрети.

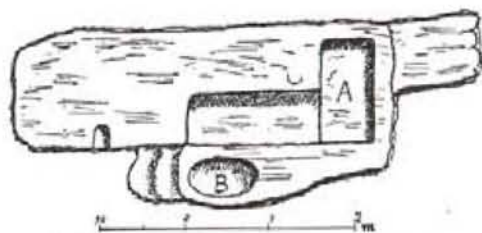
7. Найинтересният жертвеник е изсечен в един продълговат скален блок пред пещерата, найгорният в групата блокове, струани над самия Мадарски извор (обр. 2—7). Блокът е 7 м. дълъг, горе до 2,5 м. широк и до 6 м. висок. В горната плоскост на блока е изсечена продълговата площадка ок. 1,25 м. широка, отворена към противната страна на пещерата, ограничена с наклонени стени от юг и запад, до 1,4 м. високи; до западния си край, гдето е стоял жрец, площадката е незначително разширена. Над разширената част на площадката са запазени остатъци на една вдлъбнатина (корито) до 3 м. дълга. Жрецът е бил обрнат към пещерата и към великолепия водопад, който, в време на проливни дъждове, пада от устието на сухото долче Градъ — чукура, от платото над пещерата.

До външния край на площадката има ред кръгли дупки за вертикални колове, вероятно, за ограда, а до източния ѝ край остатък от стъпала за изкачване (обр. 7). Северната стена на блока е била обработена, а до западния ѝ край е изсечено продълговато долапче, види се, за влагане плоча (обр. 8, 12, 16).

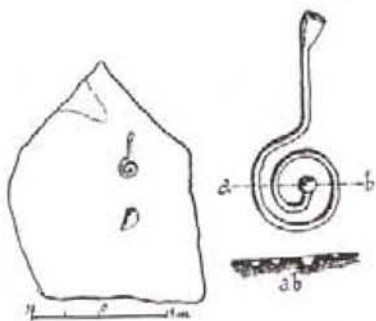
Въ групата блокове подъ жертвеника има разни издълбатини и изкуствена обработка за дървени конструкции.

Неможе да има съмнение, че жертвеникътъ има връзка съ извора и съ водопада.

8. Предъ входа на малката пещера срещу жертвеника, на югъ подъ Къшкетъ, има кръгла вдлъбнатина съ диам. 0,86 м. и 0,44 м. дълбока, може би жертвеникъ.



Обр. 9. Жертвеникъ въ Мадарскитѣ лозя.



Обр. 10. Знакъ въ видѣ на змия.

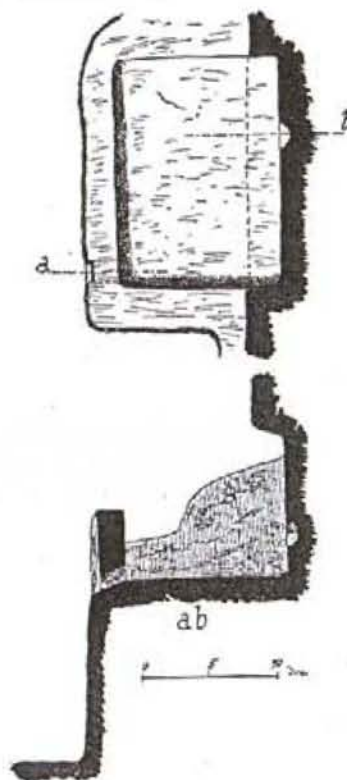
9—11. Подъ строеното светилище «Кулата», надъ Мадарскитѣ лозя, въ скални блокове е имало три жертвеника. Найголѣмиятъ въ видѣ на корито съ два улука ($2,95 \times 1,20$ м.) до 0,63 м. дълбочина за голѣми жертви (Абоба-Плиска, стр. 399. Табл. LXXXI, ф. 4, LXXXII, ф. 2). Вториятъ жертвеникъ по малкъ ($1,4 \times 1,06$ м.) съ единъ улукъ (табл. LXXXI, ф. 7), а третиятъ още помалкъ (обр. 2—8, 9, 10).

12, 13. Въ Мадарскитѣ лозя има два жертвеника отъ които първиятъ е почти унищоженъ, а вториятъ е издълбанъ въ единъ блокъ 1,2 м. високъ, 5 м. дългъ и до 2,0 м. широкъ съ две корита, едното правоъгълно ($0,53 \times 1,2$ м., дълбочина 0,36 м.), напречно къмъ блока, а второто овално ($0,7 \times 0,5$ м., 0,25 м. дълбоко) (обр. 9).

На северъ отъ Мадарскитѣ лозя въ единъ плоскъ блокъ е изсеченъ знакъ (0,65 м. дългъ) въ видѣ на змия, спирално завита, съ вдигната глава (обр. 10).

14. Подъ скалитѣ надъ с. Калугерица и къмъ с. Каспичанъ има жертвеници:

На западъ отъ гробницата Кирика въ видѣ на корито (2,15 м.) съ



Обр. 11. Жертвенъ камъкъ до Кирикъ.

кръгла вдлъбнатина (Абоба-Плиска, стр. 400. Табл. LXXXI, ф. 10). Въ тия мѣста е имало още други 6 жертвеника, повечето разрушени или унищожени.

15. На изтокъ отъ Кирика, подъ самата скална стена, е добре запазенъ единъ жертвеникъ въ видѣ на корито (1,72 м. дълго край стената, 1,2 м. широко) отпредъ съ една стена, 0,58 м. висока и 0,35 м. дебела, отвънъ равна и 1,25 м. надъ земята, за свободенъ достъпъ за жреца (обр. 11).

16—18. Въ Каспичанскитѣ лозя има остатъци на нѣколко жертвеника въ видѣ на корита; два отъ тѣхъ се намиратъ единъ до другъ (Абоба-Плиска, стр. 400. Табл. LXXXI, ф. 9); при другъ жертвеникъ има три каналчета (Абоба-Плиска, стр. 400. Табл. LXXXI, ф. 11).

VI.

ИЗКУСТВЕНИ ПЕЩЕРИ ВЪ СКАЛНИТѢ СТЕНИ.

Въ скалнитѣ стени на Мадаро-Могилското плато се намиратъ изкуствени пещери, главно въ два вида: килийки и пещери.

А. Килийки.

Особенъ видъ пещери, единствени въ източната частъ на Балканския полуостровъ, сж изкуствени издълбатини, въ видѣ на призматически или заоблени килии, които сж сечени въ хоризонтални редове въ горната половина на скалнитѣ стени, отъ дветѣ страни на Мадарския жгълъ, които днесъ сж почти недостъпни. Срещатъ се и уединени килии или групи до 3 станчки.

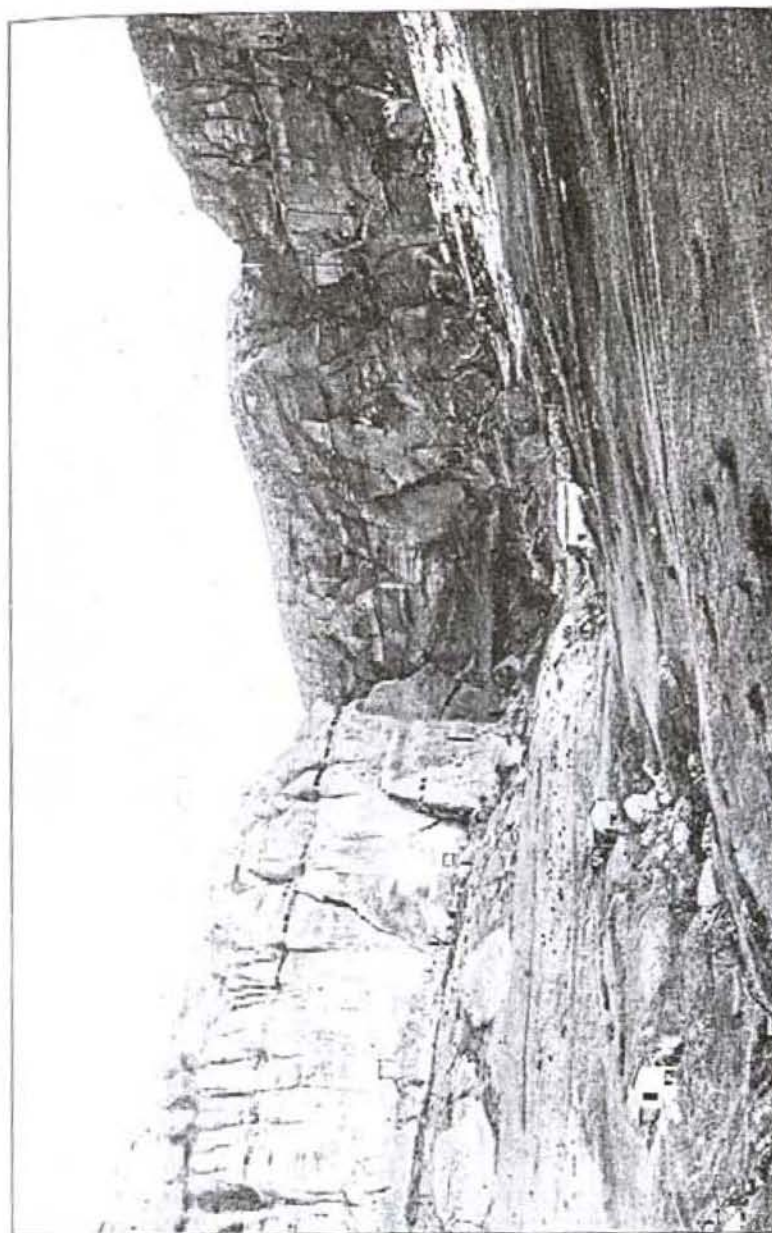
Главнитѣ редове килии сж следнитѣ:

1. «Одаитѣ» — въ северната скална стена на Мадарския жгълъ,²⁰ въ единъ хоризонталенъ редъ на височина 60 м. надъ подножието ѝ, съ повече отъ 30 килии. Южниятъ край на реда е откъртенъ въ поново време (обр. 12).

Достъпъ къмъ Одаитѣ е имало чрезъ северната пукнатина въ скалнитѣ стени, въ която е имало дървени конструкции съ стълби и съ стъпала. До долния край на пукнатината, по външнитѣ стени, има редове хоризонтални и вертикални дупки за подпирание греди, за конструкция за изкачване (обр. 13).

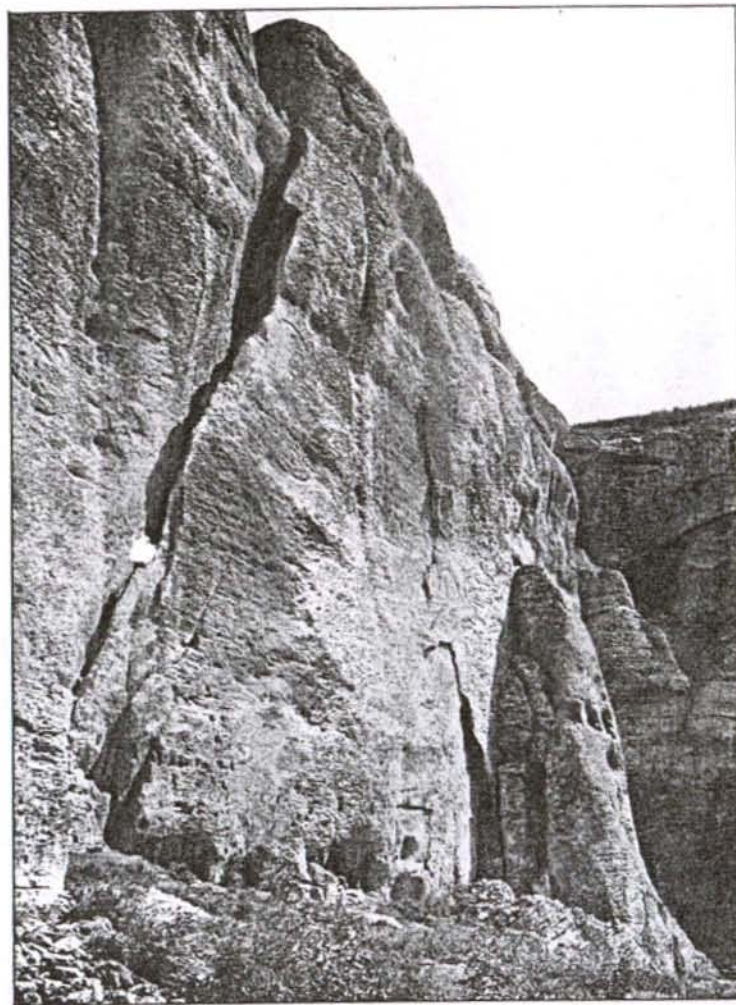
Вътре въ скалата се съединяватъ дветѣ скални пукнатини. Възможно е, да се е слизало и отъ долчето върху платото — Градъ чукура — къмъ Одаитѣ по тѣсна пжтека и дървена галерия до южния имъ срутенъ край (обр. 27). Въ реда на килийкитѣ има едни отдѣлни килийки запазени и други, които съ дървени преградни стени сж били отдѣлени по между си; има и прекратяване на килийкитѣ.

Килийкитѣ сж били съединени помежду си съ една тѣсна скална пжтека (0,2—0,5 м.), сечена отъ предъ килийкитѣ, край цѣлата дължина на реда. Входътъ сеченъ въ преградната скална стена, между две съседни килийка, е запазенъ само на две мѣста — първиятъ въ реда на югъ отъ пукнатината, а вториятъ на северъ; входоветѣ сж тѣсни



Обр. 12. Мадарскиятъ жгълъ съ пещерата (фотография отъ 1898 г.).

²⁰ Абоба-Плиска, стр. 396.



Обр. 13. Южната група на севернитѣ светилища съ голѣмата пукнатина и блока Къшкетовѣ.

за свободно минаване на единъ човѣкъ и по-низки отъ килийкитѣ, отгоре равни или заоблени.

Формата на килийкитѣ е призматическа съ заоблени ръбове или фурно-образна и, то, отъ разни величини, 1,7—6,0 м. дължина, до 3 м. дълбочина и до 2,0 м. височина, съ равни или заоблени тавани, нѣкои стѣснени къмъ тавана. Гробни корита въ килиитѣ нѣма; само въ една килия, до южния край, има скални пейки край дветѣ противоположни стени.

Килиитѣ навънъ сѣ отворени и отгоре на външнитѣ имъ стени личатъ хоризонтални, а рѣдко и вертикални улуци за закрепване на външнитѣ дървени стени.

Килиитѣ сѣ били сечени и въ завонтѣ на скалната пѣтека, въ вдлъбнатинитѣ, които отдѣлятъ отвеснитѣ скални блокове.

Само на едно мѣсто, на северъ до пукнатината, има две добре запазени килийки надъ долния редъ, къмъ които е водила дървена пѣтека отъ страна на съседната вдлъбнатина въ скалата, отъ която сѣ запазени само дупки.

Въ севернитѣ скални стени се срещатъ и уединени килийки, по една отъ дветѣ страни на Мадарския релефъ, а една до върха на пирамидалния блокъ Кьошкетовѣ, плитко работена, вѣроятно, попълнена съ дървени стени, върху площадката на върха на блока.

Въ найгорния пластъ на скалитѣ, надъ севернитѣ килийки на Одаитѣ, се намира недостѣпна пещера Тарапана и до нея изгладена стена, наречена Хромель.

Въ южнитѣ скални стени има килийки:

2. *Орловитѣ гнезда*, които сѣ недостѣпни, въ единъ скаленъ жгълъ. Въ реда има 7 килийки, които сѣ свързани съ една скална пѣтека край тѣхъ. Южната килийка въ реда е била раздѣлена съ дървени преградни стени на три отдѣления. Подъ реда съ килийкитѣ има три отдѣлни килийки една върху други, а други шестъ не въ единъ редъ (обр. 12, 14).

3. «Доланитѣ» сѣ въ недостѣпенъ двоенъ редъ на югъ, до скалната група Калпаклъ-ташъ.

Въ долния редъ има три уединени килийки, а между тѣхъ редъ отъ около 10 килии, повечето отдѣлени съ дървени стени, отъ които сѣ запазени дупки за закрепване и, отгоре улуци за външнитѣ стени, предъ които е имало скална пѣтека. Въ горния редъ се виждатъ две дълги килии, които сѣ били раздѣлени съ дървени стени на нѣколко отдѣления; въ сѣщия редъ има входи въ естествени пещерки, които служатъ за гнезда на орли.

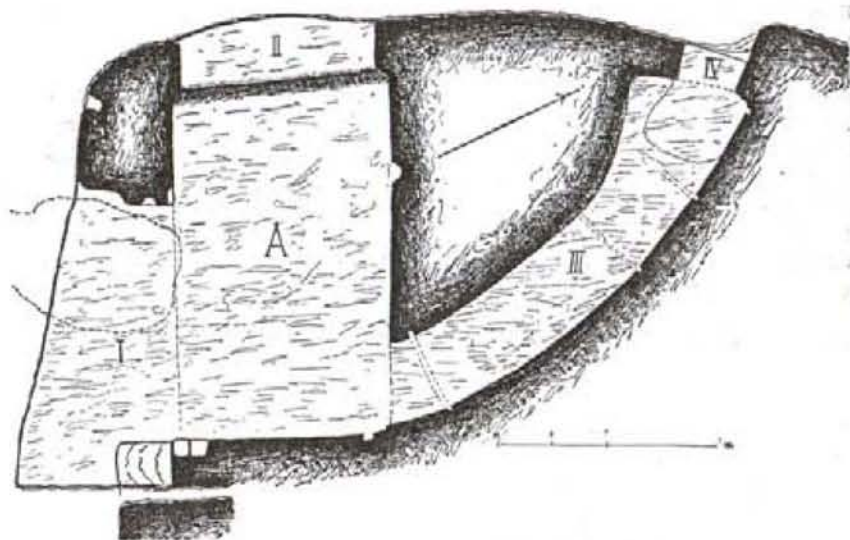
В. Пещери.

Въ района на Мадарско-Могилското плато не се срещатъ изкуствени пещерни колонии, каквито се намиратъ на разни мѣста въ североизточ-

ната част на Балканския полуостров,²¹ види се затова, че скалният материал е мжченъ за обработване.

1. Въ Кюлевченскитѣ скали се намиратъ изкуствени недостъпни пещери въ скалната стена «Булото» (обр. 15).

2. Между с. Кюлевча и Мадарския жгълъ се намиратъ две малки пе-



Обр. 17. Планъ на Долнитѣ Къшкове.

щери въ скалнитѣ пукнатини съ изкуствена обработка, приспособени за килии.²²

Въ Мадарския жгълъ сѣ сечени пещери въ пирамидалния блокъ, който, споредъ тѣхъ, е нареченъ Къшкетѣ и то, въ два етажа — Горни и Долни Къшкетѣ²³ (обр. 12, 13, 16) (обр. 2—В).

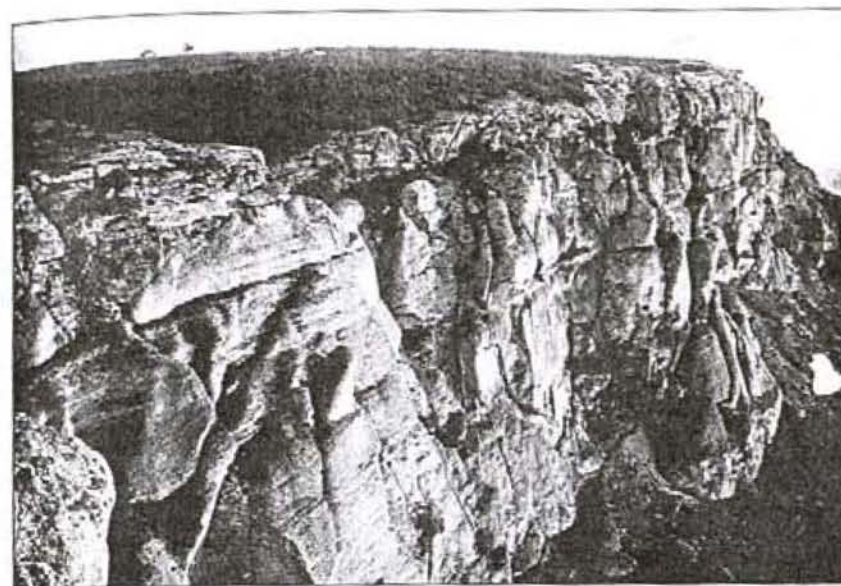
3. Долнитѣ Къшкетѣ (обр. 17).

Пещерата се състои само отъ една, почти правоъгълна стая (килия) (А), до 3,4 м. дълга, 2,05 м. широка и 2,4 м. висока. Излазътъ къмъ пе-

²¹ Крайморски колонии (Сборникъ VII, 49—83); Шакендийска колонна и въ Провадийска планина (VIII, 1—31; Абоба-Плиска, Глава XVIII); по рѣката Русенски Ломъ. («Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ», София 1914. Глава VI.)

²² Абоба-Плиска, стр. 393.

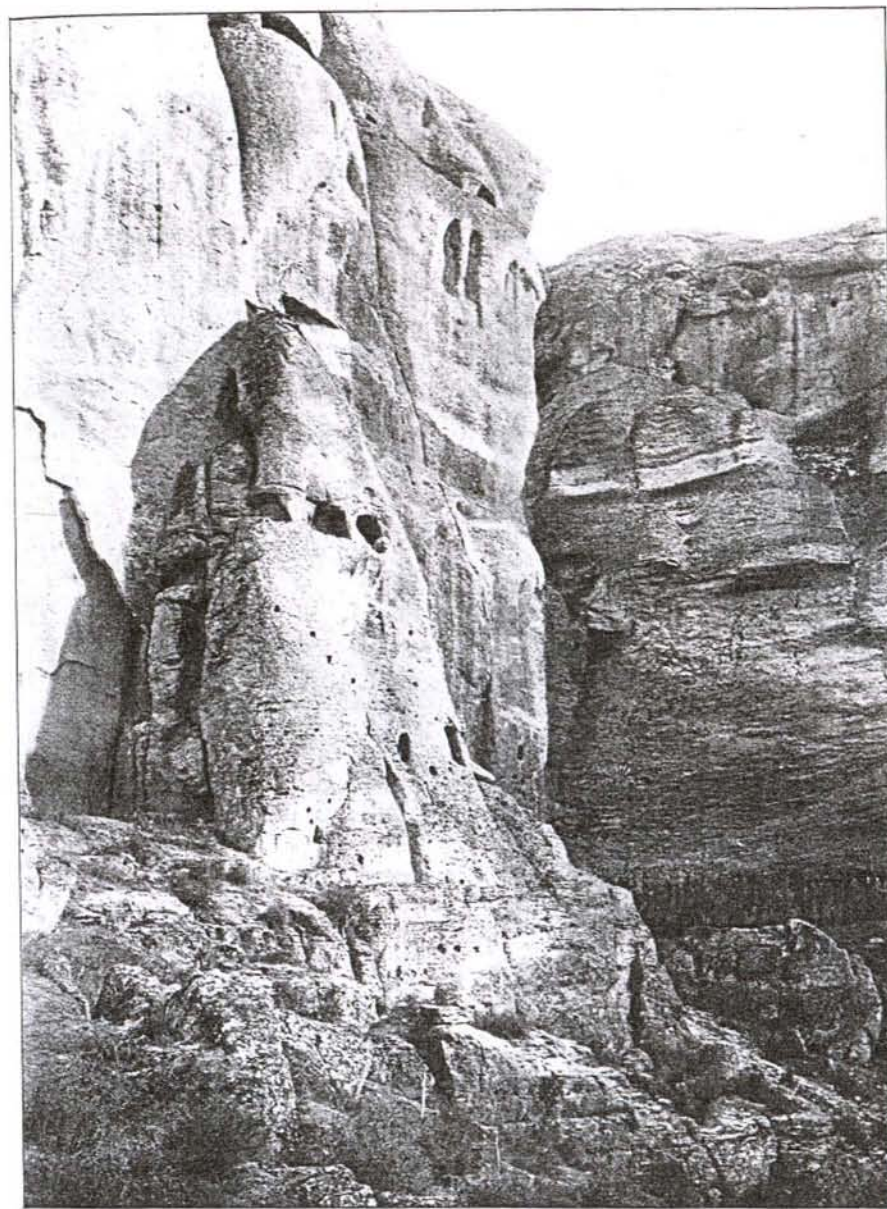
²³ Абоба-Плиска, Табл. LXXVII.



Обр. 14. Първата и втората група отъ южнитѣ светилища и Орловитѣ гнезда.



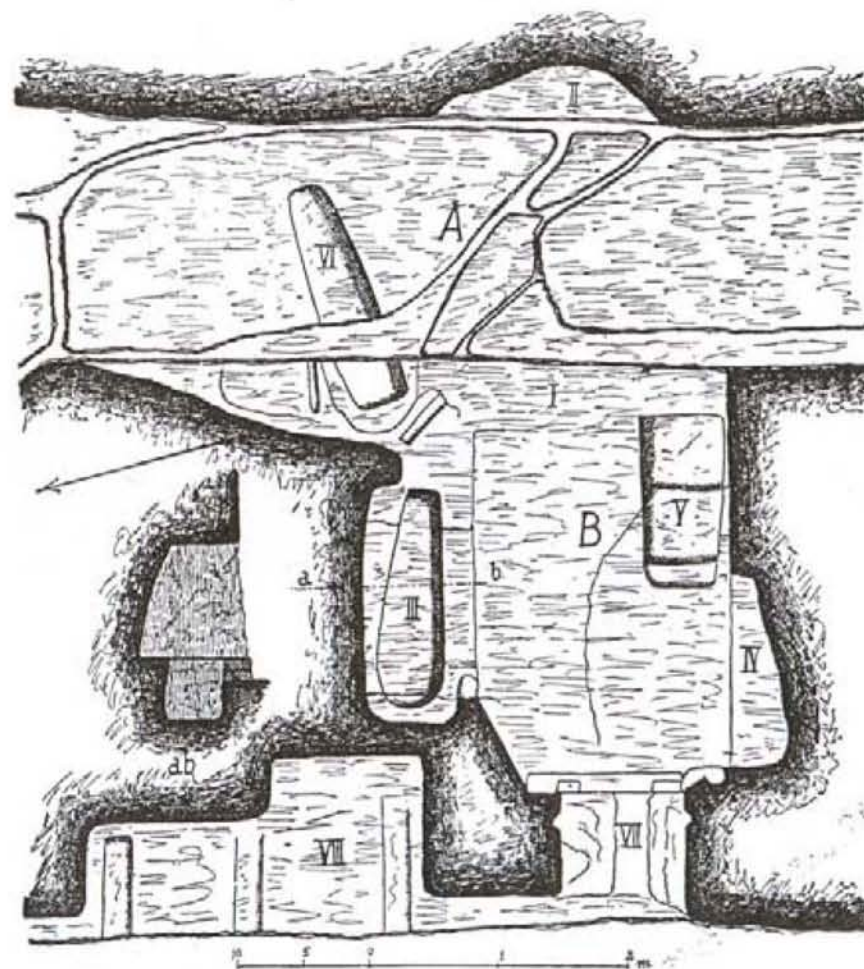
Обр. 15. Скалата «Булото» надъ с. Кюлевча съ пещеритѣ.



Обр. 16. Къшкетъ, жертвенъ камъкъ надъ извора и часть отъ пещерата.

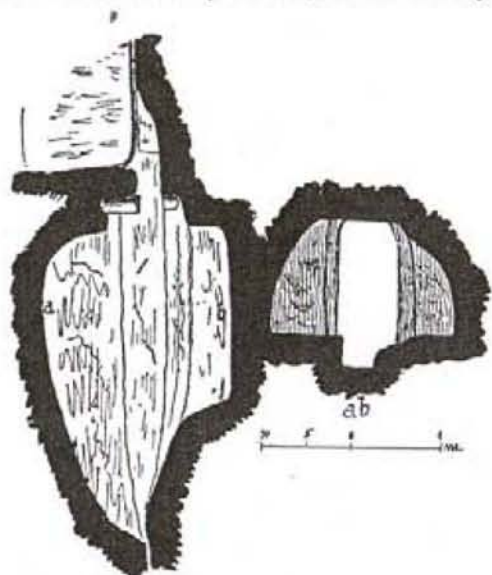
щерата е билъ отъ страна на голѣмата пещера, по единъ пътъ съ сега изтрити стѣпала, чрезъ входъ (I) 2,2 м. широкъ, който е затрупанъ отъ падналитѣ блокове и е билъ първоначално закритъ съ дървена стена. Пещерата е отворена къмъ югозападъ, почти по дългата ѝ ширина въ видъ на прозорець 0,35 м. надъ пода (II).

До източния край на северната стена има входъ въ едно коридорче



Обр. 18. Планъ на Горнитѣ Къшкови.

(0,7 м. широко и 1,9 м. високо), въ закривена линия (4 м.) към външната стена на блока (III), гдето е разширено (до 1,25 м.) съ изходъ (IV). До двата края на коридорчето, та и на две мѣста вътре е имало дървени врата, отъ които сѣ запазени само подпорни улуци. Отъ изхода (IV) на коридорчето, по стенитѣ на блока сѣ запазени дупки за дървена конструкция за излаза къмъ северното отдѣление на Горнитѣ Къшкове.



Обр. 19. Килия въ Дауль-ташъ.

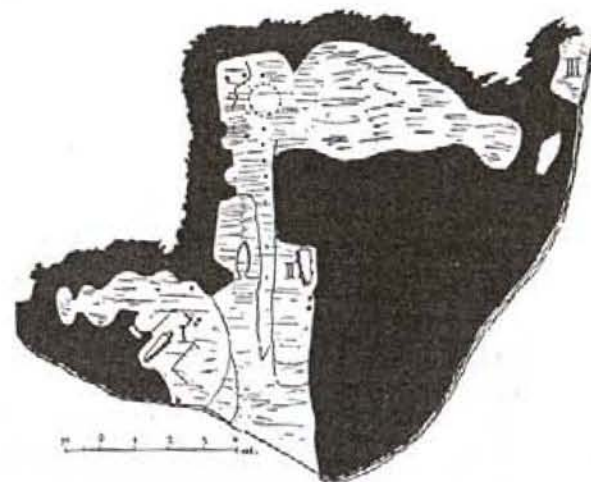
4. Горнитѣ Къшкове (обр. 18).

Излазътъ къмъ пещерата, отъ страна на голѣмата пещера, е билъ чрезъ разцепнината (до 2,5 м. широка) между пирамидалния блокъ и главната скална стена (А). Подътъ въ разцепнината предъ пещерата е отъ напукани паднали блокове. Входътъ въ пещерата (В) по цѣлата ѣ ширина (I) (1,95 м. високъ) е неправиленъ и около него отъ страна на разцепнината сѣ запазени дупки и улуци за дървена конструкция въ нея; срещу входа има разрушена ниша надъ пода 0,5 м. и 1,95 м. висока (II). Самата пещера е 2,5 м. широка, 3,3 м. дълга и до 2 м. висока и напълно пробива пирамидалния блокъ. Въ пещерата, въ подлѣжнитѣ ѣ стени има по една ниша. Въ северната стена нишата (III) е 1,07 м. висока, съ една коритообразна вдлъбнатина въ видѣ на гробъ 1,65 м. дълга, 0,47 м. дълбока, която се стѣснява къмъ източния ѣ край (отъ 0,54 м. до 0,28 м.) и до широкия си край е закрѣглена; отъ пещерата е била отдѣлена съ

едно стѣпало, сега изтрито. Да-ли тази ниша съ гроба е едновременна съ пещерата, или отъ после прибавена, не може да се опредѣли.

Въ южната стена има неправилна ниша (IV) и край стената въ пода корито (1,12 × 0,7 м.) съ неравно дѣно (V).

Една вдлъбнатина, въ видѣ на гробъ, е сечена на границата между пещерата и външната разцепнина, прекръсната съ една пукнатина (VI).



Обр. 20. Пенча Пещера въ Калугерскитѣ скали.

По стенитѣ на пещерата има дупки и улуци за вътрешна дървена конструкция. Пещерата е отворена къмъ западъ, въ видѣ на врата (0,75 м. шир.), отгоре разширена (VII) до 1,78 м. Отъ вратата се слиза по една тѣсна пѣтека въ съседното отдѣление, което е до 2,7 м. дълго и до 1,4 м. дълбоко и навънъ сега напълно отворено; въ пода на това отдѣление сѣ сечени три легла за хоризонтални, навънъ нависнали греди, които ясно свидетелствуватъ, че отдѣлението е било разширено съ дървена пристройка (VIII) надвиснала навънъ. Тѣсна пѣтека води къмъ третото недостѣпно отдѣление, чрезъ което пещерата е била съединена съ Долнитѣ Къшкове, а, вѣроятно, и съ килийката на върха на пирамидалния блокъ.

5. Въ единъ отдѣленъ блокъ «Дауль-ташъ»²⁴ (обр. 2), недалеко подъ Мадарския релефъ, е разширена изкуствено пукнатина, въ видѣ на неправилна килия, както сѣ погоре описани подъ № 3 (обр. 19).

6. На югъ отъ с. Калугерица, надъ входа на кѣсо боазче Саръ-деликъ, се намира неправилна естествена пещера Пенча пещера (обр. 20), която

²⁴ Абоба-Плиска, стр. 398.

служи за излазъ къмъ изкуствени недостъпни пещери въ скалнитѣ стени на западъ отъ боазчето, наречени «Мънастиръ». Въ естествената пещера личи изкуствена обработка по стенитѣ и се намиратъ два гроба. Гробътъ (I) се стѣснява къмъ краката (1,7 м. дължина, до 0,42 м. ширина и 0,35 м. дълбочина), съ особена закръглена издълбатина за главата.²⁵ Гробътъ (II) (2,4 м. дълъгъ, до 0,6 м. широкъ и 0,8 м. дълбокъ), отгоре е съ первазъ за влагане покривна плоча и подъ него сечени улуди за напречни подпорни греди.

7. На източния край на скалната стена Узунъ-елеме, на югоизтокъ надъ с. Калугерица, въ единъ скаленъ жгълъ е изсечена скална гробница,²⁶ известна подъ името «Кирикъ» или «Кирика», споредъ мънастира, развалинитѣ на които се намиратъ подъ гробницата. Интересни сж кръстоветѣ, изсечени надъ гробоветѣ и отвънъ надъ входа²⁷ (обр. 21).

Въ сѣщия скаленъ жгълъ е изсеченъ скаленъ гробъ, съ плитко легло закръглено до главата, който е билъ закритъ съ каменна плоча.²⁸

8. Въ Мухленското плато се намиратъ изкуствени пещери до източния му край, подъ платото на крепостта Гюре-бахче-кале. Въ пещерата въ пода сж изсечени гробове, а по стенитѣ се виждатъ остатъци на фрески.²⁹

9. Въ долината Дълбокъ се намира мѣстността «Мънастиръ» и една изкуствена пещера съ гробъ,³⁰ и едни естествени пещери отъ цилиндрическа форма съ хоризонтална ось, наречени «Варелитѣ» съ следи на изкуствена обработка.

VII.

ПОСТРОЙКИ.

Въ района на Мадаро-Могилското плато се срещатъ два вида постройки — дървени и каменни. Дървени постройки пакъ има два вида: самостоятелни, каквито сж били почти всичкитѣ до сега известни тракийски светилища въ североизточна частъ на Балканския полуостровъ,³¹ а втори, които сж залепени до скалнитѣ стени. Отъ първитѣ се намиратъ

²⁵ Подобна форма на гробъ въ пещерата Св. Георги до гр. Провадия. (Абоба-Плиска, стр. 423. Табл. LXXXVII, ф. 2.)

²⁶ Абоба-Плиска, стр. 397. Табл. LXXIX, ф. 1, 2; LXXX, ф. 2, 3.

²⁷ Абоба-Плиска, Табл. LXXX, ф. 2 с, д, е и ф. 3.

²⁸ Абоба-Плиска, отр. 398. Табл. LXXXI, ф. 4; LXXVIII, ф. V.

²⁹ Абоба-Плиска, стр. 388. Табл. LXXIV, ф. 3, 4; LXXV, ф. 1.

³⁰ Абоба-Плиска, стр. 390. Табл. LXXV, ф. 2.

³¹ Светилища и паметници съ изображение на конници, София 1927. Ново открити въ последно време сж: до с. Караачъ-Софуларъ, с. Мънастиръ, с. Ески Арнаутларъ, с. Каджъой, с. Асылъ-Бейли въ Провадийска околия; на в. Маринъ-Тепе до с. Долни Чифликъ, въ каменитѣ групи Декилиташларъ до с. Гебежда, до с. Аладънъ въ Варненска околия; до с. Кълново, до с. Драгоево, до с. Хасаново въ Преславска околия.



Обр. 21. Входъ въ гробницата Кирикъ.



Обр. 23. Долното светилище въ първата група на севернитѣ светилища. Стълпала (кожци) за горното светилище (на дѣсно).

само разхвърлени плочки съ релефи, а отъ другитѣ сж останали въ скалнитѣ стени дупки и улуди за греди отъ дървена постройка, хоризонтални легла за подови греди и долапчета за влагане плочки съ релефи.

Постройкитѣ, съ малки изключения, сж имали религиозно значение — езически светилища и християнски църкви.

Светилища.

Самостоятелни светилища дървени е имало върху естествената могила надъ с. Могила (Мухла-тепе) и на склона на югъ надъ с. Могила, въ която сж намѣрени плочки съ релефи.²²

Светилища залесени до скални стени се намиратъ въ Мадарския жгълъ, отъ дветѣ страни на голѣмата пещера (Градъ-алтж) и въ самата пещера.

Интересно е, че килийки въ редове, и по отдѣлно се намиратъ само надъ светилища до подножието на скалнитѣ стени, отъ което е ясно, че тѣ иматъ тѣсна връзка съ тѣхъ и не представляватъ гробници, както се предполагало до сега.

Светилища на северъ отъ пещерата сж въ две групи, разположени отъ дветѣ страни на голѣмата пукнатина въ скалната стена (обр. 12).

Редъ килийкитѣ Одантѣ се намиратъ надъ дветѣ групи светилища.

1. Северната група светилища (обр. 2—D) се намира на югъ отъ Мадарския релефъ, върху натрупани блокове до подножието на скалната стена (обр. 12).

Центърътъ на тази група — главното светилище — е било построено върху изравнена площадка на найвисокото мѣсто въ южната половина на натрупанитѣ блокове.

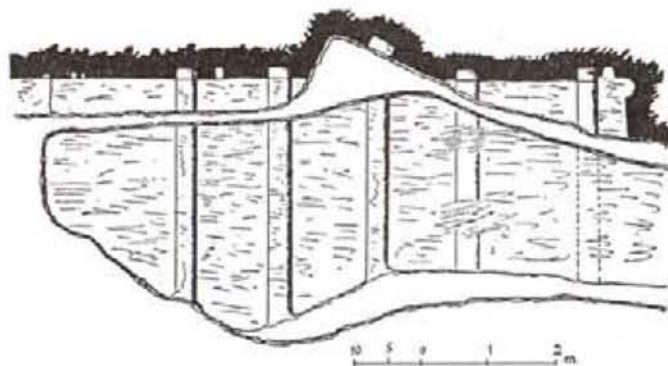
Върху площадката сж запазени изсечени легла на хоризонтални греди, перпендикулярно къмъ скалната стена, която е отдѣлена отъ площадката съ скална разцепнина. Леглата сж успоредни по между си, на разстояние 1,1—1,5 м., сж 0,3 м. широки и до 0,24 м. дълбоки и грижливо сечени и сж запазени до 4 м. дължина; гредитѣ, при източния имъ край сж били закрепени въ особени издълбатини въ скалната стена, които сж правоъгълни, отгоре джгообразни, 0,32—0,38 м. широки, 0,28 м. високи и до 0,2 м. дълбоки. До сега сж запазени три легла и пет издълбатини; гредитѣ сж били подълги (до 6 м.) и при надвисналия край, подпрѣни съ вертикални греди, закрепени въ дупки подъ площадката (обр. 22).

Напречниятъ разрѣзъ на светилището е очертанъ въ скалната стена съ улуди за влагане вертикални и хоризонтални греди за външнитѣ

²² Сега въ Шуменски Музей. Релефъ на Зевса и Хера.

дървени стени и за тавана; споредъ разрѣза светилището е било до 6 м. широко, край скалната стена, ок. 5,5 м. високо и до 6 м. дълго; покривътъ му е билъ седлообразенъ.

Отъ дветѣ страни на централното светилище и подъ него до външнитѣ стени на натрупанитѣ блокове е имало други постройки и пристройки; отъ северната страна е имало редъ пристройки залепени до



Обр. 22. Първото отъ севернитѣ светилища (основни греди).

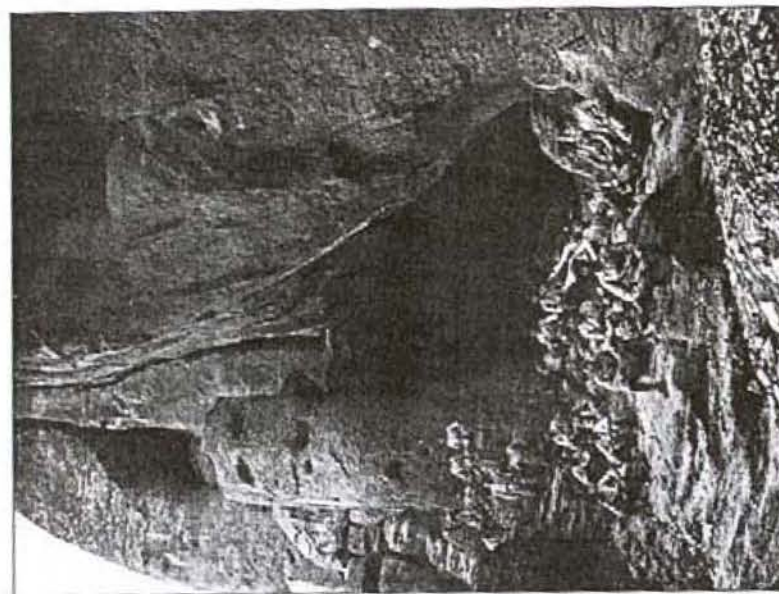
скалната стена на дължина до 18 м., отъ които сж запазени само дупки и улуди и нѣколко долапчета; предъ пристройкитѣ е имало площадка на по ниско ниво отъ централното светилище, оградена съ блокове съ изкуствена обработка, съ излазъ, съ остатъци на стѣпала, до северо-западния ъгълъ.

Другъ излазъ къмъ централното светилище, е имало отъ западната му страна, отъ подножието между два блока (2,3 м. ширина), въ които сж запазени дупки въ наклонени линии за дървени стѣпала; трети излазъ е имало отъ южна страна съ дървена конструкция и остатъци на скални стѣпала (обр. 23).

До подножието, до запад. та стена на блоковетѣ, е имало долни постройки въ групата, може би, друго второстепенно светилище, съ разни улуди, вертикални и двойни — наведени (за покривъ и за отвеждане вода), дупки и долапчета за влагане плочки (обр. 23).

2. Южната група светилища (обр. 12, 13, 14; обр. 2—Е) се намира между скалната пукнатина и северния край на главната пещера. Центърътъ на тази група образува скалниятъ пирамидаленъ блокъ — Кьошковетѣ. Изкуственитѣ пещери въ блока и килийкитѣ Одантѣ сж нераздѣлима частъ отъ групата светилища.

Главното централно дървено светилище е било залепено до под-

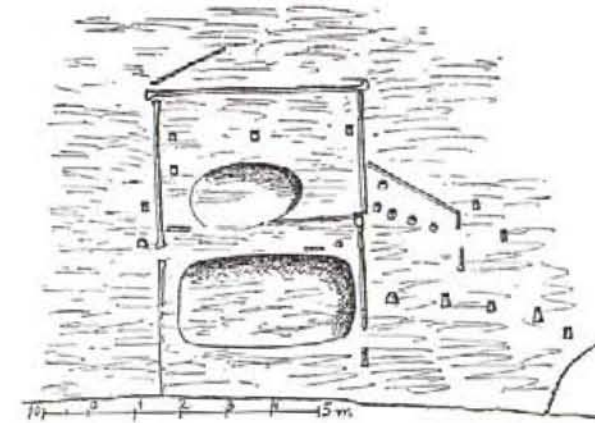


Обр. 26. Пещерата подъ Кьошковетѣ и влизат. къмъ тѣхъ.



Обр. 24. Светилище въ южната група на севернитѣ светилища. Дъла на гредитѣ.

ножието на блока и строено по същия начин, както централното светилище в северната група. Отъ светилището сж запазени 7 легла за подовитъ греди (обр. 24) сечени в отдѣленъ блокъ, отцепенъ отъ скалната стена съ една разцепнина (1,6 м. широка); запазенитъ легла сж до 2 м. дълги, на разстояние 0,75—1,15 м., иматъ ширина 0,3 м. а дълбочина 0,15 м. Гредитъ пакъ сж били вложени въ особени, правоъгълни, отгоре



Обр. 25. Контуритъ на светилището до Къошкетъ отъ северната имъ страна.

дъгообразни дупки въ скалната стена (0,5 м. високи, 0,3 м. широки и до 0,25 м. дълбоки) и сж била положени и върху разцепнината и сж имали дължина не помалка отъ 4,2 м. Споредъ това светилището е било край скалната стена ок. 8 м. дълго и издадено навънъ повече отъ 4,5 м. Подъ светилището е имало пристройки залепени до външната стена на блока съ леглата.

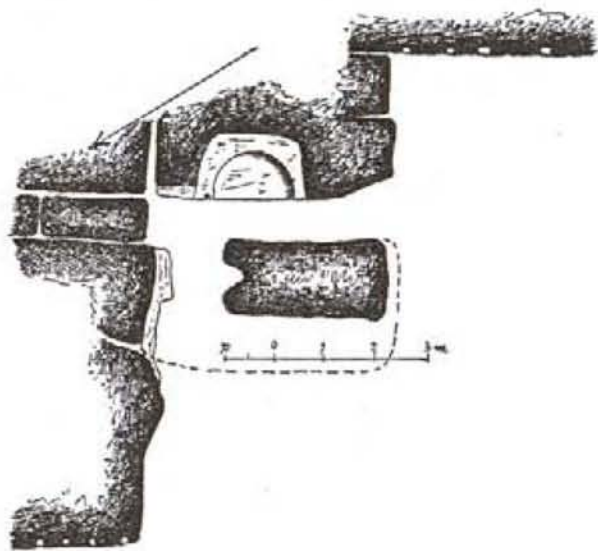
Отъ светилището е имало, вѣроятно, съобщение съ дървена конструкция, къмъ изхода на коридорчето на пещерата Долния Къошкъ, и отъ тамъ и до Горния Къошкъ и до върха на пирамидалния блокъ, съ което Къошкетъ се представляватъ като части на долното дървено светилище.

Отъ дветъ страни на блока Къошкетъ сж били пристройки и постройките, залепени до скалнитъ стени на северъ до северната (обр. 13), а на югъ до южната голѣми скални пукнатини.

На северъ, въ жгъла между блока Къошкетъ и главната скална стена, е имало второ светилище. Отъ светилището сж запазени контури въ видъ на хоризонтални и вертикални, а отгоре стрехообразни улуци въ главната скална стена; споредъ контуритъ светилището е било дву-

етажно; 4,45 м. широко край скалата; долният етаж до 3,7 м. а горният до 2,5 м. висок; задните стени в двата етажа сж вдлъбнати, може би, за влагане плочи. На дясно от контурата има подпорни дупки в хоризонтален и наклонен ред за дървена конструкция за изкачване в горния етаж (обр. 13, 25).

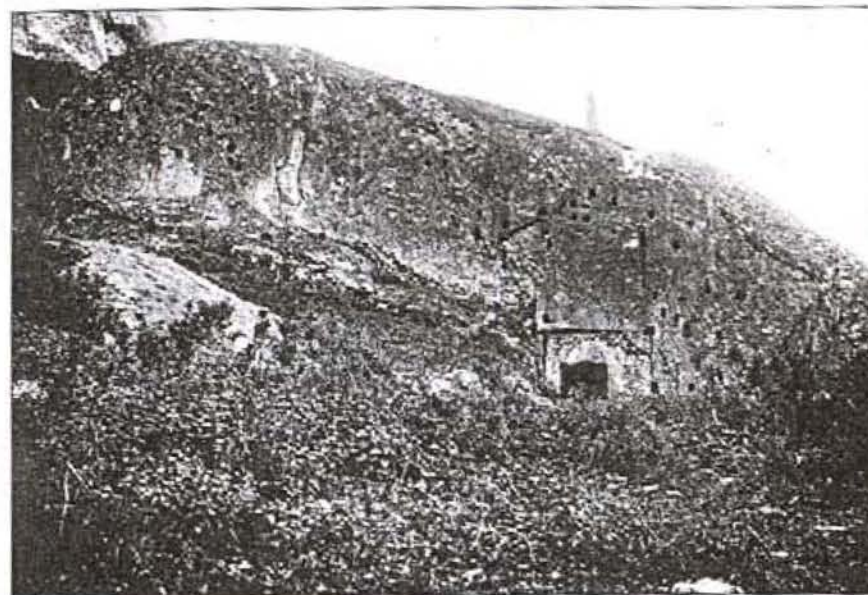
Трето светилище в южната група образува малката пещера «Маара»,



Обр. 28. Нишата под големата пукнатина до големата пещера.

собствено скална пукнатина на юг под Кьошкетовъ (обр. 26); пещерата има неправилна продълговата форма, до 20 м. дълбока и ок. 8 м. висока, с вход ок. 6 м. широк. По стените на пещерата има многобройни дупки за дървени конструкции, а в източната ѝ стена две ниши. Дървени конструкции е имало и отвън, от двете страни на входа, особено към входа на главната пещера Градъ-алтъ и, то, до височина 10 м., до устието на големата пукнатина, чрез която е имало и излазъ от изворите към крепостта Градътъ, върху платото над скалните стени (обр. 27).

Четвърто светилище се намира в скалния жгъл до големата пукнатина, закрито с паднали блокове; от светилището е запазена само една ниша, отвън 2,1 м. широка, до 1,2 м. дълбока, отгоре закръглена до 2,65 м. висока, отгоре с дупки за покривни греди предъ нишата. Нишата е върху едно ниво с 0,89 м. надъ външното ниво, в видъ на



Обр. 29. Блокът под първата група на южните светилища, сж остатъци на отделно светилище.



Обр. 31. Блокът «Кулата» в сегашното положение.

олтарна частъ; въ нишата е изсечена полукръгла пейка съ диаметъръ 0,85 м. (0,35 м. висока) (обр. 28).

Срещу светилището, надъ Мадарскитѣ извори, се намира голѣмиятъ жертвеникъ въ самостоятеленъ блокъ (жертвенитѣ камъки № 7).

Светилища на югъ отъ пещерата.

Въ голѣмата пещера и въ скалнитѣ стени на югозападъ отъ нея се намиратъ три групи дървени светилища. Скалнитѣ стени тукъ иматъ фантастични образувания, които сж били по привлекателни за религиозни настроения, отколкото севернитѣ еднообразни скални стени, обаче сж били съ непоблагодарно изложение, къмъ северозападъ.

3. За центъръ на първата група светилища (обр. 2—К) е служилъ скалниятъ блокъ подпрѣвъ до главната скална стена, до южния край на пещерата, който отговаря на срещу положения блокъ Къошкетовѣ (обр. 8); двата блока сж изпречени предъ пещерата, като нейна гигантска стража (обр. 12). До върха на блока има две плитки килийки една върху друга, които сж били попълнени съ дървени стени, които сж били положени върху площадката на върха на блока (обр. 8).

Главнитѣ дървени постройки на светилището сж били въ южната половина на самата голѣма пещера. Въ северната половина на пещерата се просмуква вода, съ което се образува единъ пѣстъръ поясъ отъ нови образувания, покритъ съ мехове и лишей въ видъ на кожа на пардакъ; до северния край на пѣстрата стена има капава чухма (Судамляянь), която до днесъ служи за церене отъ треска.

Отъ светилището сж запазени редове дупки и въ два етажа и долапчета за влачане плочки (обр. 37).

Подъ пирамидалния блокъ е проходъ, а отъ дветѣ му страни, особено отъ южната, има дупки и улуци за дървена конструкция за изкачване до килиикитѣ на върха на блока.

Дървени постройки е имало и отъ дветѣ страни на блока, на югъ, до скалната пукнатина съ водопадъ въ дъждовно време. До пукнатината и въ стенитъ ѝ има редове дупки на три етажа, за конструкция за изкачване къмъ «Орловитѣ гнезда» и нѣколко ниши (обр. 28₁); подъ пукнатината е намѣренъ мраморенъ стълбъ.

Подъ групата светилища, въ единъ самостоятеленъ блокъ (съ новъ паметникъ), до единъ изворъ, до стената му обѣрната къмъ извора, е имало светилище; въ подолната частъ на блока има една фурнообразна ниша (0,94 × 0,85 м.), до 0,68 м. дълбока, а предъ нея, въ едно скално жгълче, е била построена дървена килийка 1,9 м. широка и 1,75 м. висока съ дървени постройки на около (обр. 29).

Между дветѣ крепостни стени въ главната пещера се намиратъ зи-

дани постройки, целта на които е неопределена (обр. 8) отъ разни времена.

4. Втората група светилища се намира около едно скално жгълче въ видъ на ниша (Малката ниша), до скалнитъ групи Кжжелитъ; въ нишата има изкуствена обработка по стенитъ ѝ, и, вѣроятно, е имало дървенъ подъ, а въ задната ѝ стена (6,7 м. широка), има остатъци на плитка вдлъбнатина (0,65 м.) 2,4 м. широка и около 3,5 м. висока.

Въ групата Кжжелитъ се намиратъ площадки, между съборени блокове, съединени съ скални коридорчета, които сж били съ дървени врати (обр. 14).

5. Третата група светилища се е намирала до група изправени блокове Малкъ Калпакж-ташъ. Къмъ тая група сж принадлежали, вѣроятно, килийки тѣ «Долапчета», които се намиратъ между дветъ последни групи светилища, гдето има сравнително малко пристройки залепени до скалитъ (обр. 30).

Окола група естествени блокове Калпаклията, до найвисокото мѣсто на подножието на скалнитъ стени, остатъцитъ отъ постройки почти изчезватъ. Подъ групата блокове, по склона на скалитъ въ отдѣлни самостоятелни блокове, сж издълбани три долапчета за влагане плочки; до тия блокове излизатъ фрагменти на амфори. Близко до Калпаклията е имало скална пѣтека за платото надъ скалнитъ, наречена Циганска пѣтека.

Между Калпаклията и с. Кюлевча се намиратъ остатъци на пристройки подъ недостъпната пещера съ дървенъ кръстъ и други въ самостоятелнитъ блокове по склона (Кюлевченски Дауль-ташъ).

До новитъ каменоломи до с. Кюлевча се намира една естествена пещера, до 30 м. дълбока, повечето срутена; до входа (8 м. широкъ и ок. 6 м. високъ) има дупки за дървена преградна стена.

За Мадарскитъ скали и пещеритъ има предание, че въ тѣхъ сж живѣли «Кара-баши» (черноглавци), голѣми хора (жидове, латини, елени, калугери). Споредъ друго предание изкуствени скални работи сж правени отъ змѣйове, които живѣли въ скалнитъ дупки, ходили въ с. Кюлевча, водили селски хора и сж били съ опашки.

Латинскитъ хора сж били безсмъртни и сж умирали само като се заплитали въ капини и паднали. Самодиви сж играли съ млади момци, които отъ умора падали мъртви.

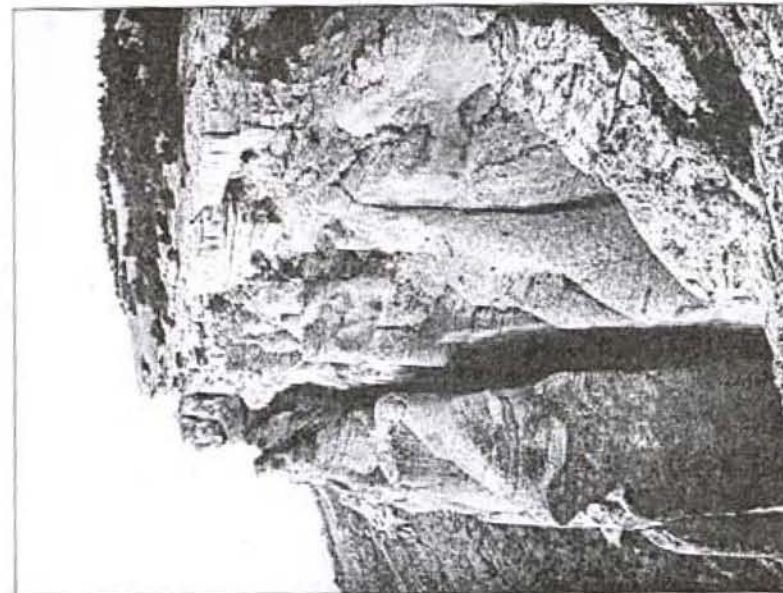
Каменни постройки.

Зидени постройки светилища въ Мадарско-Могилското плато до сега сж открити две.

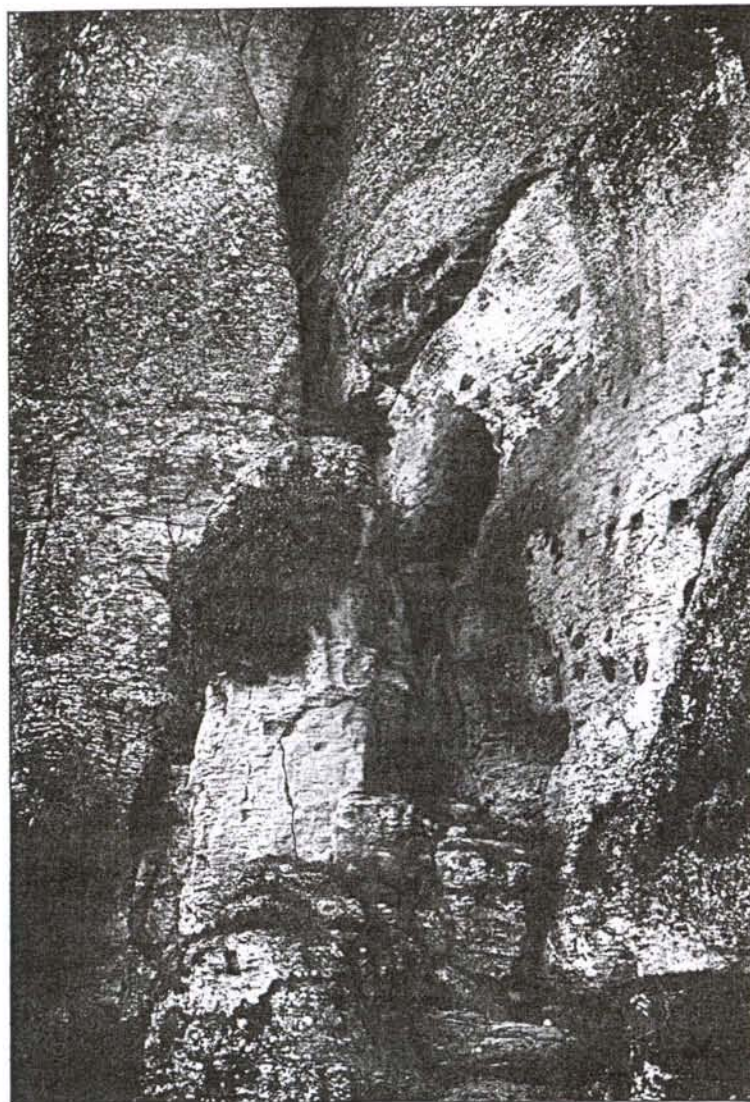
1. На северъ отъ Мадарския релйефъ (280 м.), (обр. 2—1) върху една площадка 100 м. подъ скалнитъ стени, се е издигалъ единъ скаленъ



Обр. 30. Мъзастрище до блока Старо подъ Калпакж-ташъ съ релйефитъ кръстъ.



Обр. 27. Голѣмата южна пуритина въ скалитъ отъ страна на голѣмата пещера.



Обр. 28г. Излазъ къмъ Орловитѣ гнезда въ првата група на южницѣ светилица.

блокът, въ видъ на неправиленъ стълбъ, съ диаметръ около 10 м. и на височина ок. 7 м. надъ площадката нареченъ «Кулата»,²³ който е билъ унищоженъ отъ каменари следъ 1900 г. Горната повърхност на блока е била изгладена и въ нея е имало квадратни и кръгли дупки (0,3 м.) за дървени постройките. Възможно е, блокът да е служилъ за жертвеникъ (обр. 31 въ сегашното положение).

До блока, отъ дветѣ му страни, северната (горната) и южната (долната) бѣха открити развалини на постройките — светилища (обр. 32).

Около източната половина на самия блокъ (I) е билъ построенъ зидъ въ джгообразна форма съ външенъ диаметръ 6 м., на дебелина 1,15 м., който се допира до дветѣ постройките; въ срѣдата на зида имало простъ входъ (1,15 м.); между блока и зида, отъ северъ има тѣсно мѣсто, което е било постлано съ квадратни тухли (0,32 м.) и въ него е имало дървенъ излазъ върху блока (II).

Предъ входа е имало пжтъ (2,5 м. широкъ) закрепенъ отъ страни съ зидове (0,5 м.) къмъ източната частъ на светилището (III). Джгообразниятъ зидъ е строенъ отъ полуобработени камъни, рѣдко съ тухли (обр. 31).

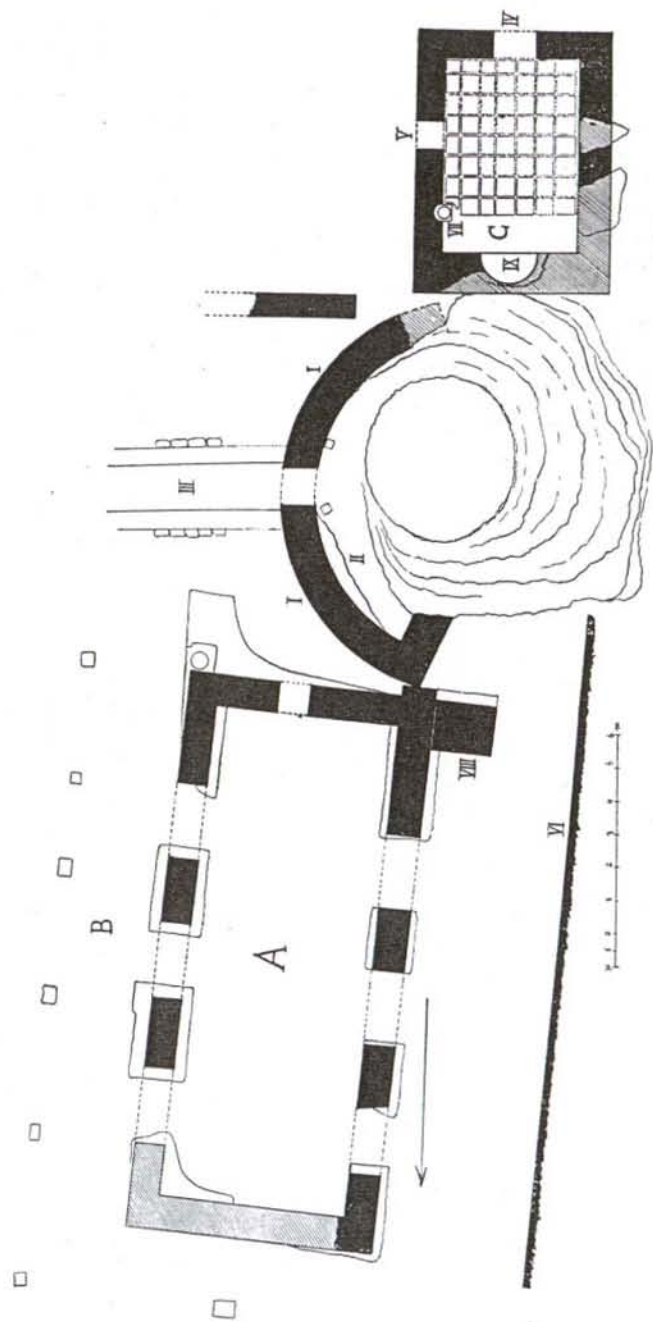
Остатъци на горното светилище (A) сж открити презъ 1924—25 год. Светилището има правоъгълна форма, продължена къмъ северъ, отвѣтре 14,8 м. дълго и 5,8 м. широко (стени 0,95 м. дебели). Въ подлъжнитѣ стени има по три широки (2,2 м.) отвори. Предъ светилището отъ източна страна е имало, вѣроятно, дървена галерия, 2,8 м. широка, отъ която сж запазени подпорни дупки за греди, а предъ галерията — открити плоски блокове и остатъци на постройките.²⁴

Отъ западна страна на светилището е имало три тераси и, то, 4,5 (VI), 3,5 и 12 м. широки, на които подпорнитѣ зидове сж почти напълно унищожени. Светилището е строено отъ камъкъ, а рѣдко отъ тухли (0,46 м.), фугитѣ сж широко измазани съ праховъ хоросанъ. Развалинитѣ на светилището (до 1,5 м. високи) сж били покрити съ насипъ до 4 м. високъ, отдолу отъ набитъ хоросанъ (до 1 м.). До югозападния жгълъ отъ вънъ е билъ построенъ подпорянь пиластъръ, отъ дѣлани камъки и редове тухли (VIII).

Долното светилище (C), което е било залепено до блока, е правоъгълно, отвѣтре 6 м. дълго и 4,25 м. широко (стенитѣ 0,8 м.) и строено по слабо отъ горното светилище. Входътъ е билъ отъ южната страна (IV) и после пробитъ входъ и въ източната стена (0,8 м.) (V). Въ източната стена, близо до северния ѝ край, е имало малка полукръгла ниша

²³ Подобенъ блокъ има и въ Шуменската планина въ Троишкия боасъ, нареченъ Мамилъ-ташъ или Моминъ камъкъ (Абоба-Плиска, стр. 432. Табл. XCIV, ф. 1). Върху площадката на Кулата, въ турско време сж тургали месо за да хранятъ орли.

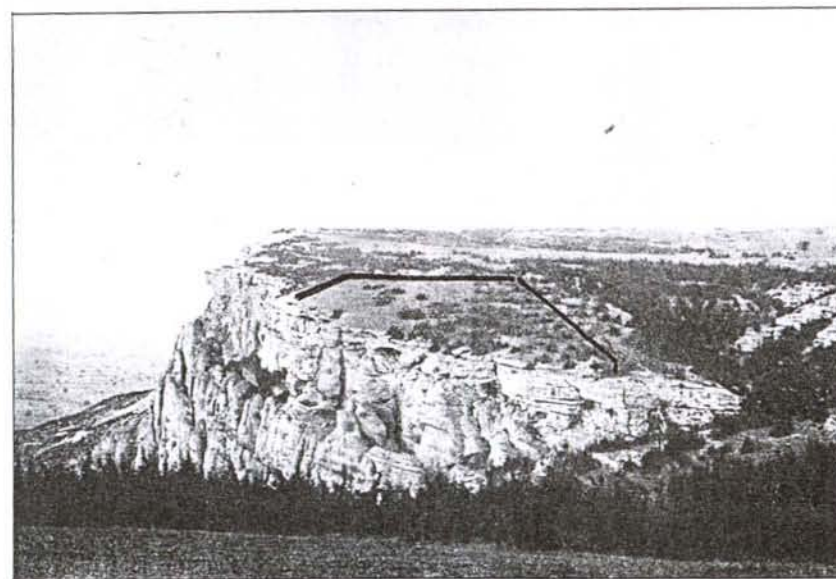
²⁴ *Ив. Велковъ*, «Мадара», стр. 20.



Обр. 32. Планъ на светището «Кулата».



Обр. 33. Долното светилище до Кулата.



Обр. 35. Крепость Мадара-Градътъ.

(диам. 0,45 м.), въ която е съзидана четиричленна база съ квадратна плинта (VII). Въ северната стена на светилището (IX), върху една зидена основа, е положен блокъ 2,5 м. дълъгъ и 0,8 м. високъ отгоре съ остатъци на полукръгла ниша (диам. 0,85 м.) (обр. 33).

Подътъ е постланъ съ плочи (повечето квадратни стр. 0,55 м. и правоъгълни $0,55 \times 0,3$ м.), сложени въ правилни редове въ две посоки; северната частъ (на ширина 1,05 м.) е била постлана съ мраморни плочи, отъ които сж намѣрени само фрагменти.

Подъ пода сж намѣрени още две постари настилки; базата, съзидана въ нишата, е била на нивото на найдолната настилка.

2. Развалини на зидено светилище се намиратъ между с. с. Нова Костена рѣка (Дерекьой), Марковча и Кюлевча, на склона на възвишението Куртъ гьолджикъ, до чушмата Башъ-чушме, до развалинитѣ на черкезкото село Кемекчи дере.

Светилището е било построено върху зидена тераса и отъ него сж запазени само разхвърлени строителни материали; намѣренъ е тукъ единъ акантовъ капитель съ диам. 0,26 м., плочки отъ настилката (правоъгълни и ромбически). Въ турско време тукъ е намѣренъ гробъ, покритъ съ плоча съ надписъ, отъ който единъ фрагментъ е билъ пренесенъ въ Шуменъ (сега въ Народ. Музей № 1408). Надписътъ³⁵ е дорийски и произлиза отъ 100 год. пр. Хр. Въ него се споменуватъ гр. Kallatis (Мангалия) и светилището въ Apollonia (Созополъ), а е билъ пренесенъ тукъ отъ друго мѣсто. Въ светилището е намѣрена и мраморна плоча ($0,55 \times 0,65$ м.) съ релефъ на жертвоприношение:³⁶ шестостененъ олтаръ, а предъ него жрецътъ, въ лѣвата си рѣка държи паница, а съ дѣсната рѣка сипе въ свещения огънь ечмикъ (?); задъ жреца стои бикъ съ жертвенъ широкъ поясъ, приготвенъ за жертва; надъ бика е осмочленна розета съ изтритъ надписъ,³⁷ а подъ релефа надписъ

..... μου ὁ καὶ Πατρίας οἰκοδόμησας καὶ καθιερώσας τὸν τόπον Διὶ ἑψ[ίστω. τοῦτου δὲ τὸ τέταρτον μέρος ἐστὶν Διοσκ[όρων.

отъ около I в. сл. Хр.

Въ надписа се говори за храма, който е билъ съграденъ на «Всевишния Зевсъ».

Съмнително е, да-ли релефътъ произлиза първоначално отъ самото светилище.

При разкопкитѣ до с. Мадара е намѣренъ фрагментъ на мраморна

³⁵ АЕМ. X. 197—200 (*Jireček-Stants*); Одесскость-Варна № 89; Ant. Denkm. № 94; Jahreshefte Wien. Beiblatt. XI, 105.

³⁶ Ant. Denkm., № 133, фиг. 34, 35; Сборникъ XVIII, стр. 768, фиг. 49.

³⁷ θεοῖς συννάοις.

плоча отъ сжщия видъ, съ остатъци на релефа (долни части на две стоящи фигури и отдолу надписъ:

ΟΜΗΣΑΣΤΟΝΓΥ
Σ ΩΕΥΧΗΝΙ

въ който, въ втори редъ Δί ἑψι|σ[τ]ω εϋχην пакъ се споменува «Всевишниятъ Зевсъ».

По формата и писмото дветъ плочи произлизатъ отъ единъ и сжщъ паметникъ. Понеже развалинитъ до Кемикчи дере неотговарятъ на голъмо светилище, може да се предположи, че храмътъ на бога Зевса е билъ съграденъ въ Мадарския жгълъ, отъ поменатия въ първна надписъ Папиасъ (Παπίας).

Двата релефа, особено първиятъ, представляватъ нагледно, какъ сж били извършвани жертвоприношенията въ Мадарскитъ светилища.

Възможно е, че остатъцитъ на светилището «Кулата» принадлежатъ на храма на бога Зевса, а че обичаятъ, да хранятъ орлитъ е свързанъ съ култа на този богъ.

Светилища въ могили се срещатъ и въ източна България: кржгло то светилище въ Анхиалската могила (Сборникъ на Министерство, Кн. IV., стр. 112, ф. 33, 34), която смѣтахме за фамилиарна гробница; осможгълно светилище въ двора на окржжното управление въ гр. Варна; светилището до гр. Кюстенджа («Могили», стр. 51, ф. 12; «Die christlichen Altenthümer der Dobrudscha», Netzhammer, Bukarest 1918, стр. 79, ф. 13), обърнато на параклисъ.

Християнскитъ паметници не се отличаватъ съ своята величественостъ, нито съ своитъ детайли.

1. Отъ предибългарско време сж били открити остатъци на една базилика.³⁸ По плана си тя принадлежи къмъ подобни постройки въ североизточната частъ на Балканския полуостровъ.

Явно е, че базиликата е била съборена отъ българитъ, както виждаме въ крайбръжнето, гдето при постройкитъ на противодесантовитъ укрепления срещу византийцитъ, презъ времето на Испериха, сж били съборени църквитъ на Джанзаваръ-тепе и Пиринчъ-тепе до гр. Варна и базиликата до устието на Фанджклийската рѣка.

2. На северъ отъ Мадарския релефъ, въ едно скално жгълче, сж намѣрени основи на малка църква съ гробове. Въ единъ гробъ сж намѣрени два скелета, а отгоре въ скаленъ блокъ кръстъ и изтритъ надписъ³⁹ (обр. 2—II).

3. Отъ времето на второто Българско царство произлизатъ християнски постройки, въ които се среща разноцветна керамика отъ XIV.

³⁸ *Ив. Велковъ*, «Мадара», стр. 22, планъ стр. 23. (Обр. 2, III.)

³⁹ Абоба-Плиска, стр. 397. Табл. LXXVIII, ф. VII и XCVII, ф. 13.

вѣкъ, известна до сега отъ Преславъ, Провадия и Варна, но ненамерена въ Плиска. Отъ *Ив. Велковъ* сж открити две такиви църкви, въ едната отъ които е намѣренъ прабългарски надписъ съ името на бога Тангра,⁴⁰ върху една колона.

4. Единъ манастиръ е имало до пжтя отъ Мадарския жгълъ въ с. Кюлевча, въ мѣстността Ставро подъ Калпаклъ-ташъ. Тукъ въ единъ скаленъ блокъ е изсеченъ релефенъ кръстъ въ вдлъбната рамка (1,13 м. висока, 0,9 м. широка) (обр. 30).

5. Въ Мадарската крепостъ «Градътъ» е открита малка църква, която Н. Мавродиновъ датира още отъ първото българско царство⁴¹ (обр. 2—V).

6. Подъ скалната гробница Кирикъ, се намиратъ развалини на манастиръ, съ остатъци на църква до 20 м. дълга и 15 м. широка, построена отъ плоски квадрати (0,7 × 0,5 м.) и тухли. Споредъ преданието е билъ манастиръ Св. Кирикъ.

Постройки съ друго значение.

1. Върху развалинитъ на византийската базилика подъ Мадарския релефъ е била издигната нова постройка съ характерна кладка⁴² отъ втората българска — Омортаговата — епоха (обр. 2—III).

За какво е служила постройката трѣбва да решатъ ръководителитъ на разкопкитъ; по плана прилича на палатови постройки въ Плиска и Преславъ.

2. Въ мѣстността Клисе-ери, надъ с. Мадара, сж открити остатъци на римска вила, отъ III—IV. в. сл. Хр.⁴³ Въ турско време тукъ сж намѣрени две мраморни статуи;⁴⁴ оттукъ произлиза и една римска тухла на XI. легионъ.⁴⁵

3. Отъ римско време произлиза и басейна за вода (3,5 × 3,5 м.)⁴⁶ (обр. 2—IV).

4. Въ Мадарския жгълъ, подъ извора, сж открити презъ 1887 г. остатъци на малка постройка и въ нея мраморна статуйка безъ глава, 0,2 м. висока.⁴⁷

⁴⁰ «Канъ Персианъ (?) бѣше тукъ и принесе жертва на бога Тангра» (Българска Мисль, стр. 667, Бешевлиевъ; *Ив. Велковъ*, «Мадара», стр. 26).

⁴¹ Енокорабната и кръстовидната църква по българскитъ земи до края на XIV. в. (София 1931, стр. 9, обр. 5, 6).

⁴² Абоба-Плиска, Табл. XXXIII, ф. 50; България 1000. години, стр. 222.

⁴³ *Ив. Велковъ*, «Мадара», стр. 26.

⁴⁴ Абоба-Плиска, стр. 27.

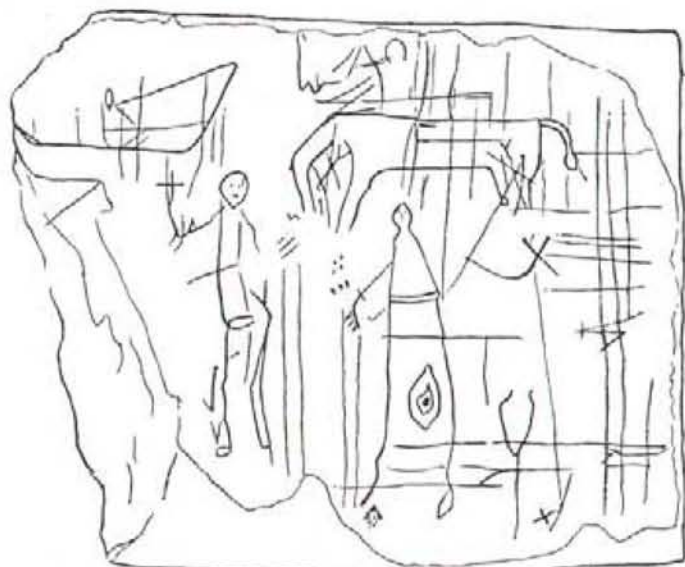
⁴⁵ (Legionis XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)).

⁴⁶ «Мадара», *Ив. Велковъ*, стр. 26.

⁴⁷ Абоба-Плиска, стр. 27, фиг. 4.

5. Въ лозята източно до с. Кюлевча, въ мѣстността наречена Сарай (Дворецъ), се намиратъ развалини на постройки.

Върху строителнитѣ материали се срещатъ и особени каменарски знаци, каквито сж извѣстни отъ Плиска,⁴⁸ а рѣдко отъ Преславъ;⁴⁹ като особенъ новъ знакъ се явява счупения кръстъ (Hakenkreuz).



Обр. 34г. Надрасканитѣ рисунки отъ Мадара.



Обр. 34г. Надрасканитѣ рисунки отъ Мадара.

⁴⁸ Абоба-Плиска, Глава VII, фиг. 41. Табл. XLIX.

⁴⁹ България 1000 години, Табл. XLVIII, ф. 2.

Върху тухлитѣ, които не сж мѣстни, се срещатъ, на рѣдко печати (на XI. легионъ, Annia, Sarm., Dionisis, Marcia), известни отъ Плиска.

Отъ българско време се срещатъ и разни надраскани рисунки, каквито сж намѣрени и въ Плиска;⁵⁰ тукъ даваме две такиви рисунки (обр. 34, 1, 2), отъ които едната напомва оргинитѣ въ женската колония.

Крепости.

Въ Мадарско-Могилското плато се намиратъ развалини на три крепости:

1. На източния край на Могилското плато се намиратъ развалини на крепостта «Гюрехахче-кале».⁵¹

2. На източния край на рѣта Градище⁵² дузу въ Мадарското плато, надъ с. Могила е крепостта «Градище» или «Стража». На подножието на крепостта, до с. Могила, намѣренъ е билъ фрагментъ на стълбъ съ надписъ отъ Омортага.⁵³

3. Надъ Мадарския жгълъ, върху платото, до южния край на севернитѣ скални стени, между стенитѣ и скалното долче Градъ-чукура, върху единъ теренъ наклоненъ къмъ югъ, се намиратъ развалини на крепостта «Градътъ»⁵⁴ (обр. 2—N, обр. 35).

Крепостта е открита при разкопкитѣ правени отъ Народния Музей.⁵⁴ Формата на крепостта е трижгълникъ съ неравни страни, съ найголяма дължина 175 м. надъ скалнитѣ стени и найголяма ширина 100 м. край североизточната страна, която е била найздрави укрепена и въ която е била главната порта, пазена съ две петожгълни кули,⁵⁵ а отвътре съ особено входно отдѣление. Малка порта е имало между главната порта и скалнитѣ стени и две въ югоизточната стена къмъ долчето Градъ-чукура. На три мѣста има стълби за платформата на крепостнитѣ стени. До североизточния жгълъ на крепостта е имало голѣма правожгълна наблюдателна кула.

Постройкитѣ въ крепостта сж били дървени съ изключение на малката църква и две правожгълни здания.

Крепостта е имала съобщение съ Мадарския изворъ за снабдяване съ вода и съ укрепението въ голѣмата пещера. Отъ главната порта е водилъ пътъ по платото къмъ Калугерскитѣ скали и е слизалъ къмъ

⁵⁰ Абоба-Плиска, Глава IX. Табл. LIV, LV.

⁵¹ Абоба-Плиска, стр. 388. Табл. LXXIV, ф. 3, 4.

⁵² Абоба-Плиска, стр. 392. Табл. LXXVI, ф. 1.

⁵³ Абоба-Плиска, стр. 192, N° 7, ф. 40. Табл. XLIII, 7.

⁵⁴ Абоба-Плиска, стр. 391. Табл. LXXVI, ф. 2; LXXVII, ф. 1.

⁵⁵ *Ив. Велков*, «Мадара», стр. 27, планъ, стр. 28.

⁵⁶ Абоба-Плиска, Табл. LXXVI, ф. 2, III. Сжщата форма въ Плиска. (Табл. V.)

пътя Кечи-Йолъ, съ скалистия проходъ Чифтъ баджа (въ стенитѣ на който има славянски надписи),⁶⁶ къмъ Плиска.

4. Голѣмата пещера Градъ-алтж (Подъ града) е била укрепена съ две крепостни стени, които препречвали скалния жгълъ; горната стена е на разстояние 22 м. отъ задната стена на пещерата, а долната на разстояние 40 м. отъ горната (обр. 2—А; обр. 8).

До северния край на горната стена се намира скаленъ плоскъ блокъ, върху който има кръгли дупки, види се, за дървено продължение на стената до северния входъ на пещерата. Крепостната стена е строена на външното лице съ квадри, и е запазена на дължина 11,5 м., пречупва се и сочи къмъ южния входъ на пещерата (70 м.), сега почти напълно унищожена. Първоначално стената е вървѣла въ една права линия и при нова реконструкция, направена съ другъ строежъ, е била пречупена (обр. 36, 37).

Зидътъ отъ квадри 1,6 м. дебелъ е построенъ въ основата съ ломенъ камъкъ; квадратѣ сж слагани на дължъ (0,6—1,1 м.) и на ширъ (0,24—0,38 м.) безъ особено правило и, то, само на външното лице (обр. 36); вътрешното лице е строено отъ простъ камъкъ, а до него сж построени полуиластри (обр. 37). Въ стената е запазенъ единъ входъ (1,2 м. широкъ), стѣсенъ отвънъ (на 0,97 м.) върху праговъ квадратъ.

Новата реконструкция на стената е строена отъ прости полуобдялани камъки (обр. 36).

При долната крепостна стена, на ниво 18 м. подъ нивото на горната стена, се забелязватъ нѣколко реконструкции, защото е била положена въ единъ влаженъ теренъ. Стената е била двойна на разстояние 6,8 м.; външната стена (2,7 м. дебела) е напълно унищожена, а вътрешната (2,15 м.) е запазена въ последната си реконструкция, при която, вмѣсто тухлени редове за изравнение на пластовеѣ, сж употребени дървени скари. Скаритѣ се състоятъ отъ подлъжни греди, влагани по лицето въ особени легла и напречни, които се крепятъ върху подлъжнитѣ, и сж влагани въ напречни легла отъ бѣлъ твърдъ хоросанъ и отгоре изливани съ пластъ отъ сжщия хоросанъ. Зидътъ между дървенитѣ скари е строенъ отъ ненапълно правилни квадри, върху които се срещатъ каменарски знаци известни отъ Плиска (обр. 38).

Между дветѣ части на двойната стена е имало постройки отъ стария строежъ, при които се виждатъ тухлени пластове отъ 4 реда квадратни жълти тухли (0,3 м.) и се среща хоросанъ съ нарчета тухли (обр. 39).

Въ постройкитѣ, между дветѣ крепостни стени и между двойната долна крепостна стена, се намиратъ уединено или въ редове кюпове (обр. 39).

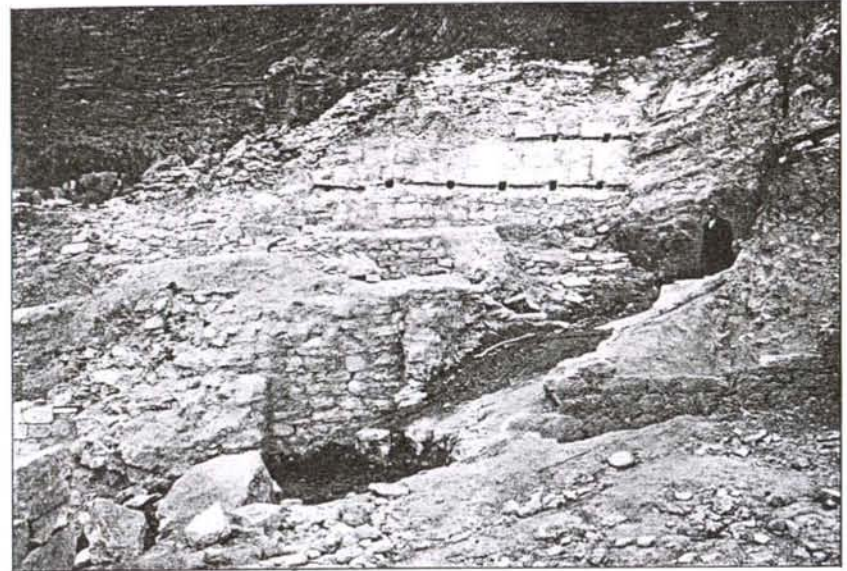


Обр. 36. Горниятъ крепостенъ зидъ отъ външната страна въ голѣмата пещера. Пъстрата стена въ пещерата.



Обр. 37. Горниятъ крепостенъ зидъ отъ вътрешната страна въ голѣмата пещера. Остатѣци на светилището въ пещерата (въ скалната стена отзадъ).

⁶⁶ Абоба-Плиска, Табл. ХСVII, ф. 7, 10, 11.



Обр. 38. Долният крепостенъ зидъ и постройките до него подъ голъмата пещера.



Обр. 39. Отдѣление съ кюпетѣ до долния крепостенъ зидъ подъ голъмата пещера.

Селища.²⁷

1. Найголемото селище се намира по склоновете на скалните стени от с. Кюлевча (и на изток от него) до Мадарския жгъл и продължава към с. Калугерица, в сърцето на което се намира светото място на тракийците.

Монетите, които се намират в това и в другите селища, почват от IV в. пр. Хр. и продължават до турско време.

2. Селището в Могилските лозя, между с. с. Каспичан и Могила. В селището е била намърена мраморна плочка с релеф на конник с рогъ изобилие (*cornu soriae*), отдолу с олтар и борба на куче и дива свиня.²⁸

3. Селището до с. Кюлевча, в местността Братовец с монети на Александър Велики и римски (*Odessos, Deultum*).

4. Върху Мадарското плато има селища в местността Черенча (кюпове и византийски монети) и на североизток от могилата Съртъюк.

VIII.

РЕЛИЕФЪТ.

Найпрочутият до сега паметник в Мадарския жгъл е релефът на конник, който е издълбан върху една от отвесните части на северната скална стена, на север от светилищата (обр. 2—М), известен у околното население под името «Бейгирь» или «Атъ» (жеребец) и научно «Мадарският релеф».²⁹ Релефът е издълбан в горната част на двойна хоризонтална вдлъбнатина (дипла), образувана от ерозия в груб зърнист пясък (обр. 40, найстарата фотография 41, 42).

Релефът е на височина 23 м. от подножието на скалната стена, върху една плоскост, при долния си край до 4,8 м. широка и до 3,4 м. висока.

Релефът представлява конник, крачащ на дясно и е издълбан в два реда: горният — конникът, а в долния — две животни — на ляво кучето, а на дясно лъвът. Конникът е до 3,1 м. широк и 2,6 м. висок.

Релефът на конника е значително изпъкнал (0,1—0,34 м.), задният дъсен крак на коня е почти пластичен и край контурите на релефа личат тънки изгладени поясчета.

²⁷ Абоба-Плиска, стр. 25—29.

²⁸ Абоба-Плиска, стр. 26, ф. 1. Велик-бог-конник. В *Paulis Realezyklopädie Kazanow Méuz Feß*; погрешно от Шуменъ.

²⁹ Според него и поляната върху найвисокото място на платото се нарича Атъ-аланъ, което, според преданието има връзка с релефа.

Яздецът е съ силно тълосложение, съ широки гърди, отъ срѣденъ ръстъ. Горната му часть, особено главата му, която е обръната повечето напредъ, е много повредена и върху нея неличатъ никакви детайли. Покривката на главата на яздеца не може да се опредѣли съ положителностъ, но съ голѣма вѣроятностъ може да се каже, че това е богата коса, стигающа до шията. Почти сѣщата коса виждаме на релефа на богъ-конникъ отъ с. Аладжънъ (Варненски Музей, инв. III, № 932). Върху главата на скалнитѣ релефи отъ с. Зекерия има шлемъ.⁶⁰

Върху монетитѣ на бога-конникъ на гр. Одессосъ има особена шапка (kausia), или е безъ покривка съ дълга коса. Върху плочка съ релефа отъ Ески Джумая, Великиятъ богъ е изобразенъ брадатъ съ дълга коса.

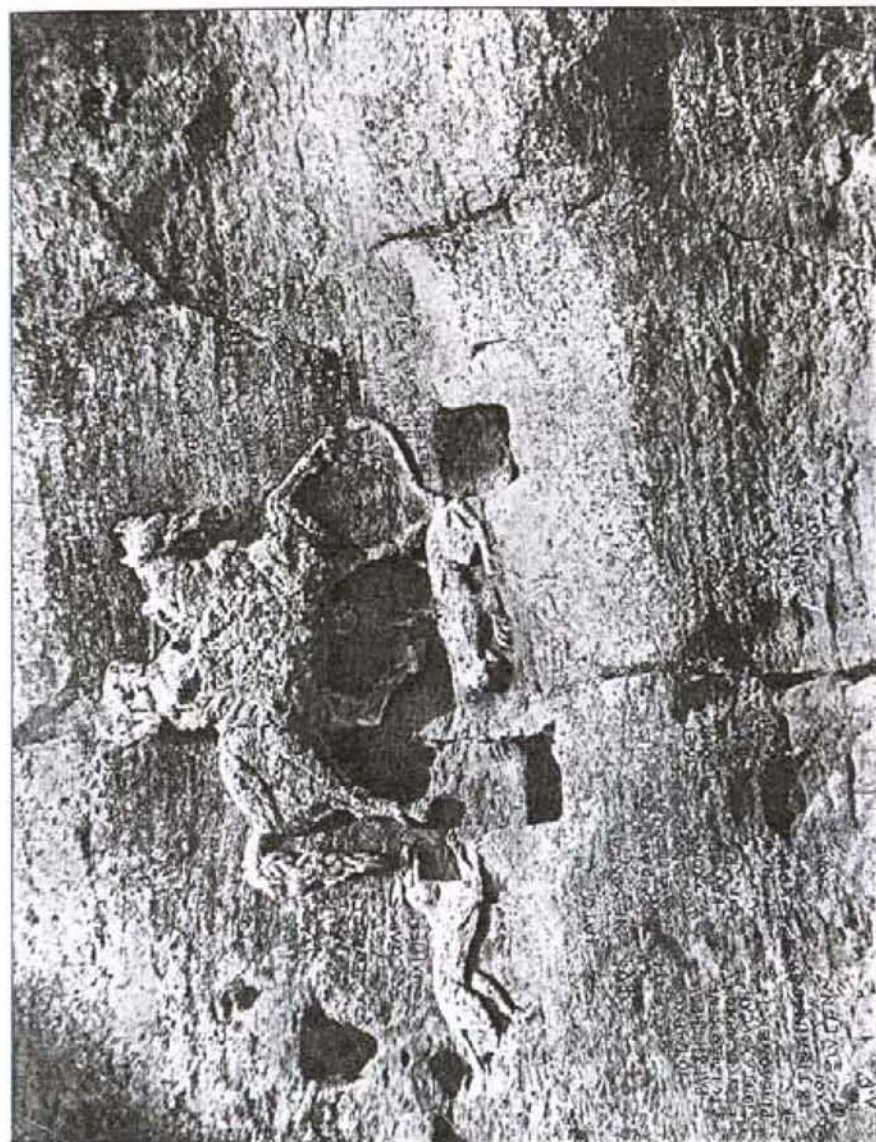
Яздецътъ е облеченъ съ дълга дреха, покриваща тѣлото му до колѣне; гърдитѣ сѣ много повредени и не може даже, да се опредѣли дали сѣ били покрити или сѣ били голи, както виждаме върху тракийскитѣ релефи на Зевса и върху релефа на брадатъ и съ дълга коса мжжъ отъ гр. Варна;⁶¹ дрехата, покриваща долната часть на тѣлото, виси свободно отзадъ на долу и е набръчкана. Сѣщата дреха виждаме и върху статуйки и релефи на тракийски конници а особено върху монетитѣ на гр. Одессосъ съ бога-конникъ (обр. 43₂).

Долната часть на краката на конника е отчупена.

Дѣсната ржка на яздеца стѣга поводитѣ на коня, съ което главата на коня гледа напредъ.

Лѣвата ржка на яздеца е сложена върху шията на коня и държи единъ предметъ издигнатъ надъ конската грива. Предметътъ е сравнително малъкъ и отъ него личатъ само изпъкнали контури въ четирожълна форма. Споредъ досегашнитѣ мнения това е чаша. Богъ-конникъ на гр. Одессосъ върху монетитѣ на града държи въ лѣвата си ржка рогъ на изобилие, който липсва върху монетитѣ отъ по-ново време, но се явява и другъ малъкъ неясенъ предметъ (монети въ Варненския музей).

Въ релефа отъ с. Аладжънъ (Варненски Музей, инв. III, № 932) — брадатъ конникъ, облеченъ въ дълга препоясана дреха, въ дѣсната си, нагоре вдигната ржка, държи рогъ. Въ ново откритата плоча отъ гр. Варна (Варненски Музей, инв. III, № 1016), конникътъ облеченъ въ дълга дреха, въ дѣсната си, на долу спуснатата ржка, държи сравнително малъкъ рогъ, отгоре въ сѣщата почти форма, и въ сѣщата сравнително величина, както е при Мадарския релефъ. Тракийскиятъ богъ-конникъ (Θεός Σβζων) отъ Мала Азия държи въ дѣсната си ржка кривакъ.⁶² Чаша въ ржката на конника се явява и при Скититѣ въ III—IV в. пр. Хр.⁶³



Обр. 40. Мадарскиятъ релефъ съ надписъ. (фотография отъ 1888 г.).

⁶⁰ Г. Баласчевъ, «Трако римскитѣ светилища», стр. 36; АЕМ. XIX, стр. 49.

⁶¹ Paulus Realencyklopädie, Μέγας Θεός Ὀδητοῦν, Kazanow.

⁶² Баласчевъ, стр. 35.

⁶³ Хр. Милтевъ, «Мадарскиятъ Конникъ». Изв. Соф. Инст. V, стр. 112, ф. 107.

Задъ главата на яздеца, особено върху фотографията от 1898 г. (обр. 40) и подъ коня се виждат части на едно дълго копие, отгоре разширено. Конници съ дълго копие се срещат и върху монети на гр. Одессосъ (Pick, №№ 2248, 2269).

Г. КАЦАРОВЪ⁶⁴ говори за кжсо копие, на края съ конска опашка; конската опашка е служила като тържественъ знакъ, но таково копие за хвърляне е противъ законитѣ на хвърляне и на лова.

Коньтъ е жребець съ силно тѣлосложение, мускулестъ; главата му е обърната почти напълно напредъ, ушитѣ сж нащръкнали и гривата е кжса. Жребецьтъ върви на дѣсно съ особенъ изкуственъ ходъ, при който двата дѣсни крака сж закрепени и двата лѣви крака едновременно сж въ движение, подвигнати, особено предния кракъ, значително нагоре. На подобенъ изкуственъ ходъ, нареченъ «рахванъ» (одноходка), учатъ до днесъ млади коне, защото е бързъ и неуморява нито коня, нито яздеца.⁶⁵

Този вървежъ «рахванъ» виждаме при всички крачащи тракийски конници и монети съ конници. На релефа върху каната отъ съкровището отъ Nagy Szent Miklós,⁶⁶ който се посочва като доказателство за българския произходъ на Мадарския релефъ, конникътъ има естественъ ходъ (разноходка); подобно и чудовището съ човѣшка глава върху сжщата кана.

За сравнение: обр. 43₁ Мадарски конникъ, обр. 43₂ конникъ върху монетитѣ на Одессосъ а обр. 43₃ конникъ върху каната отъ съкровището.

Опашката на жребеца, вследствие на грубия материалъ, не е работена съ рѣзки, но съ изпжкнали поясчета, но не е и плетена, както предполага Хр. МИЯТЕВЪ;⁶⁷ по сжщата причина и по сжщия начинъ е работена и гривата на лъва.

Отъ приборитѣ на коня има широкъ подопашиникъ, седло и юзда.

Върху подолното ниво подъ конника сж изобразени дветѣ животни — кучето и лъвътъ.

Кучето, сравнително съ лъва, е голѣмо и едро, съ разширени гърди и дълги крака, изобразено въ скокъ на дѣсно, преднитѣ му крака, съ едри нозии, сж вдигнати и едвамъ стигатъ до копитото на жребеца. Кучето е степна хрътка (*Canis familiaris grajus*), каквито се срещатъ вече върху египетскитѣ паметници. Главата на кучето е продълговата и заострена, муцуната е отворена съ изплезналъ, на долу висящъ езикъ и ушитѣ легнали назадъ; опашката на края е завита нагоре.

⁶⁴ «Скалнитѣ релефъ при Мадара» въ Мадарскитѣ релефъ, (стр. 34).

⁶⁵ При учение върватъ двата лѣви (или дѣсни) крака на коня съ особено дебело вжже, дълго колкото е разтоннието на преднитѣ и задни крака, съ особени петелки, съ което принуждаватъ коня да изкрачва едновременно съ лѣвитѣ или съ дѣснитѣ крака.

⁶⁶ Баласчевъ, «Мисало» II, кн. 5, 6, стр. 106, 108.

⁶⁷ Мадарскитѣ конникъ, стр. 94.

Кучето се явява и въ релефа на Великия бог.⁶⁸

Лъвът извиа подъ преднитѣ крака на жребеца отъ дѣсно на лѣво. Лъвътъ е сравнително малък, затова и мѣстното население говори и за дива котка. Лъвътъ е згушенъ, съ снишени крака съ разтворени нощи и задната му частъ е незначително издигната и е приготвенъ за скокъ отъ скалната стена. Главата му е широка съ богата наежена грива, наведена на долу къмъ пропастьта и обърната почти напредъ. Гривата му е подобре запазена до горния край и отчасти на дѣсно и е работена по сѣщия начинъ, както опашката на жребеца, поради грубата основа.

Опашката на лъва, на края е подебеда и е вирната нагоре, почти до повдигнатия преденъ кракъ на жребеца. Лъвътъ е въ пълна живостъ и



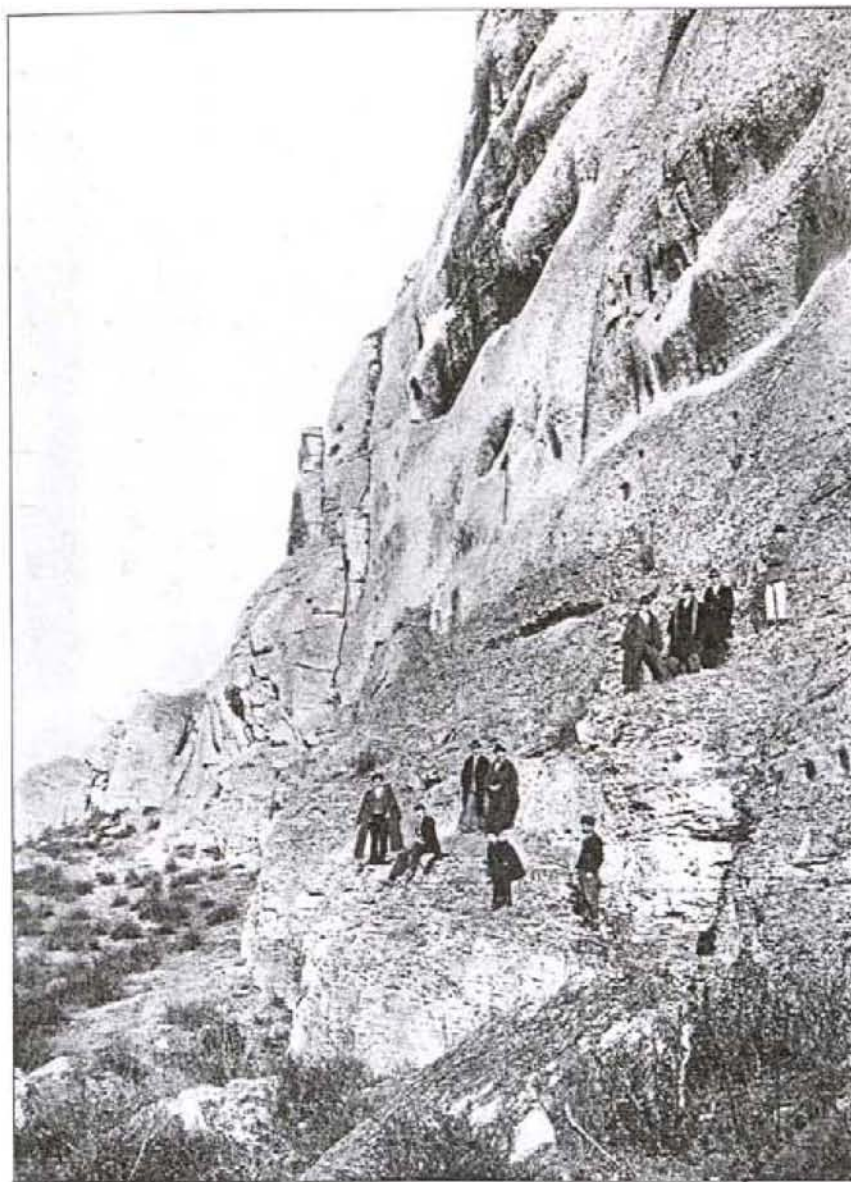
Обр. 431. Мадарскиятъ релефъ.



Обр. 431. Богъ-конникъ върху монетитѣ на гр. Одессоу.

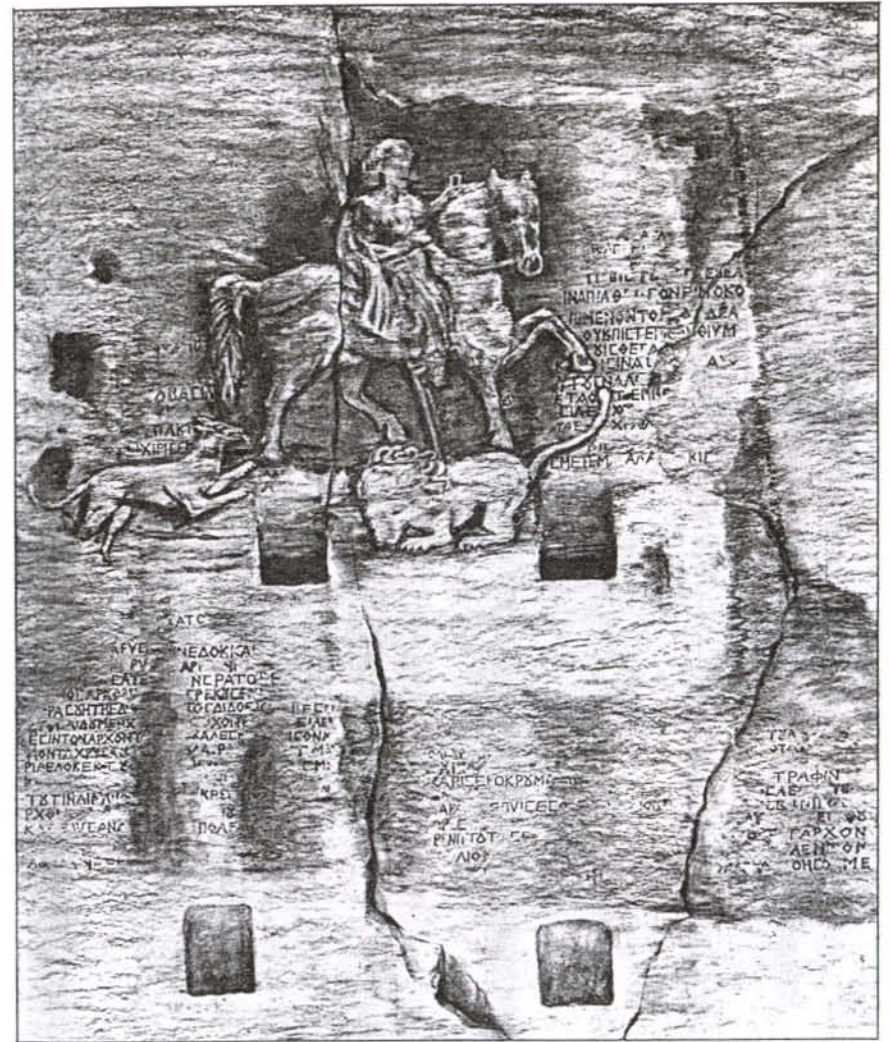


Обр. 432. Конникъ отъ съкровището отъ Nagy Szent Miklos.



Обр. 41. Мадарската скална стена съ релефа (фотография отъ 1898 г.).

⁶⁸ Καταρω, Μέγας θεός Ὀδησσίων.



Обр. 42. Мадарският релефъ и надписъ. Споредъ копията на К. Шкорпилъ отъ 1924 г.

неможе да се говори за убитъ, промушенъ, раненъ или свитъ въ агония лъвъ, което найясно личи отъ вирнатата нагоре опашка.⁶⁹ Нѣма въ релефа и ржка, която го що току убива съ хвърленото отъ яздача и забито въ гърба му кжсо копие.⁷⁰

Въ до сега известнитѣ релефи, ловецѣтъ убива лъва въ явна борба, което липсва напълно при Мадарския конникъ, който крачи тържествено.

За да подкрепи Кр. Миятевъ своето твърдение за мъртъвъ лъвъ е измислил даже нѣкакваси дупланостъ за релефа и самъ говори за необикновенъ на времето опитъ, който се стреми да представи на една отвесна скала лежащъ на едната си страна лъвъ.⁷⁰

Въ ловджийскитѣ сцени на тракийски конници, като помощници на ловеца се явяватъ — куче, лъвъ и змия (Варненски Музей, инв. III, № 468),⁷¹ които нападатъ друго животно или само придружаватъ конника;⁷² въ Мадарския жгълъ е намѣрена плочка, въ която лъвѣтъ напада бика;⁷³ а до с. Кюлевча, въ мѣстността Дараачъ-баиръ, плочка съ лъвъ на дѣсно и олтаръ подъ конника;⁷⁴ въ Черноморскитѣ крайбрѣжни страни въ релефи на конници често се среща лъвъ, като помощникъ на конника.⁷⁵

Лъвѣтъ въ подобно положение, както при Мадарския релефъ, се среща при статуйката на конника отъ с. Мутафларъ (Изв. Инст. V, стр. 86, ф. 99) и върху една монета на гр. Никополъ [до с. Никюпъ (Pick, № 1987. Табл. XIX, 21)].

Въ Мадарския релефъ се явява, вѣроятно, лъвѣтъ, като символъ на силата.

Всички изследователи на Мадарския релефъ се съгласяватъ, че той е художествено произведение отъ вещь скулпторъ, изобразено съ живостъ и реалностъ.

Релефѣтъ неможе да бѣде продуктъ на българско изкуство, което, споредъ Кр. Миятевъ, ужъ внезапно възникнало презъ IX вѣкъ.⁷⁶ При всички до сега направени разкопки въ Плиска и Преславъ не е намѣрено нито едно подобно произведение, нито степени, които трѣбвало би да предшествуватъ таково високо изкуство. Всички архитектурни произве-

⁶⁹ Ливингстоне разправя: «Ненадейно забелязахъ лъвъ върху една скала, скритъ задъ хрусталька и два пжти му гръмвахъ. «Ударенъ» извикаха другаритѣ, но азъ като видѣхъ опашката на лъва вдигната забранихъ пмъ, да се доближатъ, следъ което лъвѣтъ се хвърли върху мене.»

⁷⁰ Миятевъ, «Мадарскиятъ конникъ», стр. 100.

⁷¹ «Светилища и изображение на конници», стр. 33, № 66.

⁷² При статуйката отъ Кабаюкъ, кучето напада лъва (Абоба-Плиска, Табл. ХСVIII, ф. 5).

⁷³ Кацаровъ, Мадарскиятъ конникъ, обр. 12.

⁷⁴ Изв. Археол. дружество VII, стр. 149.

⁷⁵ К. Шкорпилъ, Светилища и изображение на конници.

⁷⁶ Мадарскиятъ конникъ, 105.

дения отъ IX вѣкъ въ Плиска и Преславъ не сж оригинални и сж замислувани отъ постари постройкы.

Изкуството въ старобългарското съкровище отъ Nagy-Szent-Miklós⁷⁷ отъ IX вѣкъ се отличава въ всѣко отношение, отъ изкуството при Мадарския релефъ; подобно и релефътъ при Никтъ-и-Рустемъ (Персія).

Че Българитѣ сж използвали стари паметници за своитѣ надписи показва отново Хамбарлийския паметникъ съ старогръцки надписъ,⁷⁸ който е билъ употребенъ за прабългарскитѣ надписи отъ Омортага и Маламира (Byzantinoslavica III/2, ШКОРПИЛЪ и П. НИКОВЪ).

Отъ описанията на релефа е ясно, че произхода на Мадарския релефъ, трѣба да търсимъ въ първитѣ исторически времена, като произведение на единъ високо културенъ народъ, чиито художествени паметници сж разпърстнати въ североизточната частъ на Балканския полуостровъ. Това сж тракогетитѣ, а до Мадара трѣба да се търси тѣхната света земя.⁷⁹ Едно отъ главнитѣ божества на тракийцитѣ въ тия страни е билъ Великиятъ богъ (Μέγας θεός) съ тракийско име Δερζέλας, богъ на подземнето.⁸⁰ Култътъ на този богъ не е билъ само въ Одессосъ, защото плочкитѣ съ неговъ образъ се явяватъ на разни мѣста: плочка отъ Ески Джумая (Изв. Нар. Музей I, № 228, стр. 178); отъ селището между с. Каспичанъ и Могила (Абоа-Пдиска, стр. 26, ф. 1); отъ с. Аладнъ (Варненски музей, инв. III, № 932); статуйка отъ с. Мутафларъ (Изв. Инст. V, 86, ф. 99); Плочка отъ Варна (инв. III, № 1016).

Великиятъ богъ е изобразенъ върху монетитѣ на гр. Одессосъ, начиная отъ IV в. пр. Хр., въ три типа: лежащъ богъ, богъ-конникъ (отъ III в. пр. Хр.) и стоящъ богъ. Като богъ-конникъ се среща и върху императорскитѣ монети на крайбрѣжнитѣ градове (Odessos, Kallatis, Tomis, Istros).

Богъ-конникъ върху автономнитѣ монети на гр. Одессосъ⁸¹ е изобразенъ крачашъ на дѣсно съ рахванъ (едноходець), облеченъ въ дълга до колѣне дреха нависнала и набърчкана отзадъ, държащъ въ дѣсна рѣжка поводитѣ на коня, съ които стига главата на коня, съ което тя е обрѣната отъ части напредъ, а въ лѣвата рѣжка съ рогъ на изобилие или другъ неясенъ предметъ (обр. 43₂).

Г. КАЦАРОВЪ говори за сливане на тракийския герой съ елинския Великъ богъ на Одессосъ, чрезъ влияние на околнитѣ Траки.⁸²

⁷⁷ Баласчевъ, Минало II, 5, 6, стр. 100.

⁷⁸ Byzantinoslavica III, 2.

⁷⁹ Г. Баласчевъ, «Трако-римскитѣ светилища», стр. 34.

⁸⁰ Kazarew, Μέγας θεός 'Οδηγητήν (Paulys Real-encyclopädie); Salal-Škorpil, »Několik archeol. památek«, 26-30.

⁸¹ »Die antiken Münzen von Dacien und Moesien« Pick-Regling, N°N° 2177-2225; Монети въ нумизматическа сбирка на Варненския музей.

⁸² Kazarew, Μέγας θεός 'Οδηγητήν.

Тракийското име на Великия-богъ Δερζέλας се среща и въ списъцитѣ на ефебитѣ отъ гр. Одессосъ и, то, отъ 215 г.⁸³ и 238 г.⁸⁴ сл. Хр. Въ честь на Великия богъ Дерзеласъ сж били устроени въ гр. Одессосъ, въ време на имп. Гордиана, игри наречени „Δερζέλαια“, съ цель да подкрепятъ умирающата стара вѣра противъ разпространяването на християнството въ крайбрѣжнитѣ страни. За тѣзи игри сж били сечени въ гр. Одессосъ особени монети.⁸⁵

Великиятъ богъ, не като богъ-конникъ, се среща наймного върху монетитѣ на Одессосъ; върху монетитѣ на Маркианополъ не се среща Великиятъ богъ.

Отъ гореказаното дохождаме до заключение, че въ Мадарския жгълъ, е едно отъ главнитѣ светилища, е било и светилището на Великия богъ и, че, Мадарскиятъ релефъ е образъ на този богъ.

При новитѣ разчиствания на развалинитѣ на Плиска, до източната порта на вътрешната крепость, е билъ намѣренъ фрагментъ на мраморна плоча съ остатъкъ на единъ конски кракъ отъ голѣмъ релефъ; не е изключено, че и това е частъ на релефа на Великия богъ-конникъ, да произлиза отъ Мадара, и е билъ пренесенъ въ Плиска още при постройката на вътрешната крепость (следъ 811 г. сл. Хр.).

По горе споменахъ за храма на Всевишния Зевсъ въ Мадарския жгълъ.

Едно отъ главнитѣ тракийски светилища въ Мадарския жгълъ е било Нимфеумъ (Nymphaeum), каквито е имало на много мѣста въ източна България и споменъ за които съществува до днесъ въ аязми. Светилището е било надъ самитѣ извори, отъ дветѣ страни на Къошкетѣ, и къмъ него принадлежи и група блокове надъ извора съ жертвенъ камъкъ. Къмъ Нимфеума се отнася и релефътъ на Херкулеса, намѣренъ подъ изворитѣ.⁸⁶ Херкулесъ е изобразенъ голъ, лежащъ върху лъвска кожа и е обслужванъ и отъ една нимфа; на лѣво е плочка съ три нимфи; надъ релефа латински надписъ Hercules Invictus; Филовъ датира плочката отъ II ст. сл. Хр. За светилището се отнася и единъ надписъ намѣренъ до извора.

Нимфитѣ сж били здравословни дружества и до днесъ става сборъ до изворитѣ на Св. Марина (споменъ на Нимфеумъ) и на Св. Георги (споменъ на бога-конникъ).

Последнитѣ останки на нимфитѣ сж се запазили въ женската колония въ с. Мадара. За колонията има едно сведение отъ 1826 г. («Resumé

⁸³ Salal-Škorpil, »Několik archeol. památek z východního Bulharska«, стр. 26-30 (Варненски музей, инв. III, N° 348).

⁸⁴ Kalinka, »Antike Denkmäler in Bulgariens«, N° 114.

⁸⁵ Pick, N°N° 2370-2372, 2368, 2369.

⁸⁶ Б. Филовъ, Известия на Соф. Археол. Др-ство II, стр. 85.

géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe» par G. A. M., стр. 408—410) публикуван от Л. Милетич «Амазонките въ с. Мадара въ в. «Миръ» (21. X. 1925 г.). Животът и гостоприемството въ този женски градъ на женитъ Амазонки, като, че е билъ продължение на старитъ тракийски обичаи.

Въ пещерата е намѣрена мраморна плочка съ релефъ на Диониса съ пантера до краката му.⁸⁷ Не е изключено, едно отъ светилищата да е било на този богъ. Култътъ на бога е билъ много разпространенъ въ източна България, гдето и гр. Dionysopolis (Балчикъ) носи негово име.⁸⁸

IX.

НАДПИСЪТЪ.

Отъ дветъ страни на релефа, и то, на лѣво върху ок. 1 кв. м., и на дѣсно върху ок. 4 кв. м., а особено подъ релефа, между двата реда издълбатини, върху една плоскостъ 7 м. дълга и 2,2 м. висока (15 кв. м.), е издълбанъ надписъ съ букви 0,007—0,01 м. високи.

Още при първия погледъ се вижда, че надписътъ нѣма никаква връзка съ релефа и че той е писанъ и между краката на коня и подъ дѣсния заденъ му кракъ.

При първитъ ни публикации на надписа⁸⁹ се изказа мнение, че надписътъ е по-новъ отъ релефа. К. ИРЕЧЕКЪ смѣта релефа отъ тракийско време.⁹⁰

Въ «Anzeiger der Akademie der Wissenschaften» Wien 1898 (стр. 27) се пише: «Изображението на Шкорпилъ дава за първъ пътъ подробенъ образъ на цѣлия паметникъ». А. ПРОТИЧЪ («Мадарскиятъ конникъ» София 1925, стр. 6), директоръ на Народния Музей въ София, пише: «Шкорпилъ хвърли такава ярка светлина върху Мадарския релефъ, че се откри широка перспектива за работа на ученитъ».

Г. КАЦАРОВЪ, Г. ФЕХЕРЪ⁹¹ и Кр. МИЯТЕВЪ⁹² смѣтатъ надписа и релефа за едновременни, макаръ че последниятъ признава, че надписътъ нѣма никакво вътрешно отношение къмъ релефа.⁹³

Буквитъ въ надписа сж били измазани съ сивочервеникаво, на мѣста зеленикаво вещество (циментъ), за да се предпазятъ отъ разрушение

⁸⁷ Известия на Соф. Археол. Др-ство III, стр. 104, ф. 82.

⁸⁸ Отецеството на бога е била Тракия и неговото име е свързано и близо до култа на нимфитъ.

⁸⁹ АЕМ. XIX, 2, стр. 248; Одессосъ-Варна, II.

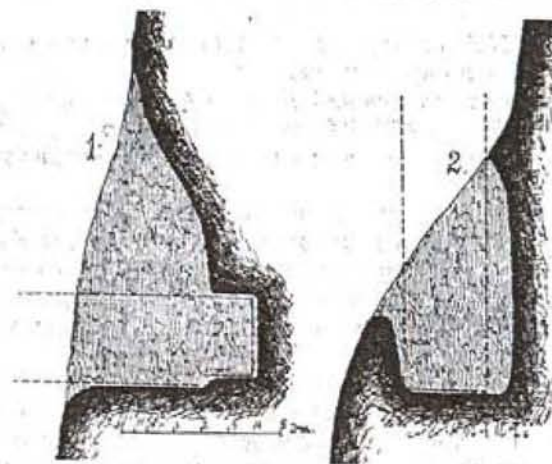
⁹⁰ Cesty po Bulharsku, стр. 638; Пжтувашия, стр. 869.

⁹¹ Мадарскиятъ конникъ.

⁹² Известия на Софийски Институтъ V, стр. 91.

⁹³ Пакъ тамъ, стр. 92.

отъ атмосфернитъ влияния; съ подобно вещество е билъ измазанъ и релефътъ. Това обстоятелство служи на Кр. Миятевъ за явно доказателство на едновременността на надписа съ релефа.⁹⁴ Това обаче може да служи за едновременностъ на надписа съ реставрацията на релефа, когато той е билъ използванъ за български паметникъ; естествено е, че въ това време релефътъ е билъ вече повреденъ и, че е била



Обр. 45. Проѣли на дупкитъ за греди подъ Мадарския релефъ.

употрѣбена мазилката за поправки и, може би, за нови детайли и, може би, че особено лицето на конника, е било нарочно повредено.

Противъ едновременността на надписа съ релефа говорятъ и дветъ пукнатини презъ паметника. Не е мислимо художникътъ, да е избралъ за своя величественъ паметникъ, напукана вече площъ въ скалнитъ стени отъ единъ и сщъ съставъ, на дължина 400 м. Дветъ пукнатини сж се появили вече въ историческо време, когато релефътъ е вече съществува въ, вследствие на които стената между тѣхъ излѣзе нѣколко сантиметра навън.⁹⁵ Надписътъ е обаче писанъ, когато пукнатинитъ сж съществували, което ясно личи при горния надписъ на дѣсно. Самиятъ Г. ФЕХЕРЪ разпредѣля долния надписъ на колонитъ, отдѣлени помежду си съ пукнатинитъ.⁹⁶

Надписътъ е много повреденъ и не е почти възможно да се възстанови напълно общия смисълъ.

⁹⁴ Мадарскиятъ конникъ, стр. 92.

⁹⁵ Раф. Поповъ, «Мадарскиятъ конникъ», стр. 11.

⁹⁶ «Надписътъ на Мадарския конникъ», стр. 129.

За цѣлия надписъ е писано въ АЕМ. XIX, стр. 246 съ изображение (1897 г.); Одессосъ-Варна № 16; Абоба-Плиска, стр. 401, Табл. LXXXIV (1905 г.), и се говори само за предполагаемостта на имената Крумъ и Омортагъ.

Г. ФЕХЕРЪ въ «Мадарскиятъ конникъ» стр. 15—26 (1925) и въ «Надписътъ на Мадарския конникъ» (1928) се е опиталъ да прочете надписа на основание на собственъ, не напълно точенъ преписъ, съ фантастични попълвания.

В. БЕШЕВЛИЕВЪ⁹⁷ отхвърля тълкуването на надписа отъ Г. Фехеръ и по съдържание, и по време на надписа.

Нови изучвания отъ страна на Виенската Академия на Наукитѣ предприе (1931 г.) Dr. V. von ARNIM отъ Leiden; неговитѣ резултати не сѣ още публикувани, но отъ устния разговоръ и той оспорва тълкуването на Г. Фехеръ.

Подъ релефа и подъ долния надписъ има правоъгълни издълбатини за подпорка на греди и, то, въ два реда по две; голѣмината имъ ок. 0,6 × 0,7 м. и тѣ сѣ били изработени съ особена тънкость и съ особена форма въ профили и е ясно, че тѣ не сѣ били дълбани само за временно скеле на художника, но за постоянна дървена конструкция за свободенъ достъпъ къмъ релефа.

Горнитѣ издълбатини (профилъ обр. 45, 1) сѣ въ видѣ на ниша, при долния край на задната ѝ стена съ особена вдълбнатина по цѣлата ширина на нишата, 0,3 м. висока и 0,2 м. дълбока, за закрепване хоризонтални греди. Долнитѣ издълбатини (профилъ обр. 45, 2) сѣ дълбани на дъното на долу и сѣ служили за подпорки на вертикални или навънъ наклонени греди. За подпорка на горнитѣ греди сѣ служили вертикални греди, поставени въ особени дупки, издълбани въ скалната площадка, подъ паметника и до подножието на скалитѣ.

Въпреки ироническата бележка на Г. Фехеръ,⁹⁸ е явно, че паметникътъ е билъ достъпенъ и, може би, въ особено дървено светилище, надвиснало предъ скалната стена, каквито сѣ били и другитѣ светилища. Да-ли и наведената линия, която личи на дѣсно отъ релефа имало нѣщо общо съ дървената постройка, не може да се каже (обр. 40, 42).

Че и надписътъ е билъ достъпенъ и предназначенъ да се чете, излиза ясно отъ Омортаговия надписъ (В. Търново), въ който се казва: И нека тоя, който се роди найсетне *разгледвайки тоя надписъ си спомни за оногова, който го построи.*

Колко надписътъ е билъ четливъ отдолу, показва фактътъ, че Каницъ и Иречекъ, и съ бинокла, не сѣ даже забелязали долниятъ надписъ, върху една плоскость отъ 15 кв. м., съ букви 0,1 м. високи.

⁹⁷ Българска Мисълъ, 1931, XII, 660—667. Надписитѣ около Мадарския конникъ. Известия на историческото дружество, Кн. XI—XII.

⁹⁸ Надписътъ на Мадарския конникъ, стр. 56, 1.

За изучаване паметника въ ново време сѣ били построени скелета:

1. въ време на руската окупация (1879 г.), безъ да се знае резултата;
2. презъ 1895 г. построихме, съ братъ ми Херминъ, скромно скеле, по собствена инициатива и на собствени разноски.⁹⁹ Върху нѣколко подвижни дъски, надвиснали отъ скелето на вѣнъ и върху една подвижна стълбичка, залепенъ до скалата, преписахъ надписа и рисувахъ релефа въ нѣколко дена;

3. презъ 1905 г. е било построено скеле отъ Народния Музей за гипсовѣ отпечатъкъ, безъ да било използвано за подробни изучвания;

4. презъ 1924 г. сѣщиятъ музей е построилъ здраво скеле, три пѣти пошироко отъ скелето презъ 1895 г., съ което паметникътъ бѣше достъпенъ отъ всички страни и за подробни фотографически снимки.

Като единъ отъ ръководителитѣ при разкопкитѣ презъ 1924 г., използвахъ скелете за ново подробно изучаване и за нова точна снимка на релефа и на надписа, споредъ които художникътъ при Варненския музей Мил. Сакъзовъ изработи приложения къмъ настоящия трудъ образъ (обр. 42). Въ рисунката отбележихъ три вида букви (обр. 44₁, 44₂, 44₃): пълни, при които е запазена мазилката, контурни, при които е паднала мазилката, а съ чъртички, които не сѣ сигурни. Копията ми въ размѣръ 1:10 дадохъ на разположение на специалиститѣ по българската епиграфика: В. ЗЛАТАРСКИ, П. НИКОВЪ, В. БЕШЕВЛИЕВЪ и Dr. V. von ARNIM.

За историята на Мадарско-Могилското плато К. Иречекъ пише: «намираме се въ земята на Гетитѣ; въ такива непристъпни пещери живѣлъ пророкъ Замолксисъ»¹⁰⁰ Сѣщиятъ предполага, че Мадарската крепость е тождествена съ тракийския Burgialvo,¹⁰¹ превзетъ отъ Lucilla, споредъ Eutropia. Въ Абоба-Плиска (стр. 25) азъ се изказахъ за тази мѣстность въ полза на Мадарското селище. Въ «Светилища и паметници съ изображение на конници» (стр. XXIII), изказахъ мнение, че до Мадара е билъ важенъ тракийски центъръ, и, че тукъ трѣба да се положи Dausdava,¹⁰² който Н. Kiepert въ картата «Formae orbis antiqui XVII — Illyricum et Thracia» — полага до с. Абоба, а W. TOMASCHEK¹⁰³ до гр. Разградъ.

Крепостта «Градътъ» надъ Мадарския жгълъ е била построена вече презъ времето на първото българско царство. Крепостта подъ името

⁹⁹ Епиграфически семинаръ при Виенския университетъ е далъ само една помощъ (ein Beitrag) отъ 100 лева и разноскитѣ за постройката сѣ били до 800 лева; по нашата инициатива сѣ били предприети и дветѣ експедиции отъ Виенската Академия, на които бѣхъ членъ.

¹⁰⁰ Иречекъ, Пътвания, стр. 869.

¹⁰¹ Βουργιάλων, Burgialvo; arch. Geogr. (Entr. 6. 10); Tomaschek, «Die alten Thraker» 63.

¹⁰² Δάουσα-δαυσα, «Светилища», стр. XXIV.

¹⁰³ Die alten Thraker II. Wien 1894, стр. 70.

„Μουνηράγα“ се споменува през времето на войнитѣ на Симеона. Името на крепостта е запазено въ името на селото Мадара.

Въ 1388 крепостта «Матара» е била между крепоститѣ, които сѣ били превзети отъ турцитѣ.

Съ настоящия си трудъ, въ който бѣхъ принуденъ, да опровергая отъ части и себе си, ликвидирамъ отъ моя страна съ въпроса за Мадара и го смѣтамъ за достотъченъ отговоръ на всички подигравателни, унижителни и недостойни нападки противъ мене отъ страна на Г. Фехеръ въ ежедневната преса, като се почне съ фамозната рекламна, за Г. Фехеръ, статия: «Сензационно откритие отъ миналото ни. Величественъ паметникъ на царъ Крума», въ вестника «АБВ» (17. Августъ 1924), съ неговъ портретъ съ белѣжка «Първиятъ откривателъ на лицето и произхода на паметника», придружена съ два мои образа отъ Абоба-Плиска (Табл. LXXXIII и LXXXIV) отъ 1905 г. и следъ като е било писано за паметника до тогава вече въ 19 съчинения и статии отъ разни изследователи.

LE PLATEAU DE MADARO-MOGUILA.

(Résumé.)

Dans la préface, il est question des peuples de la région de la Mer Noire de la péninsule des Balkans: des Gètes dans la partie septentrionale, avec un centre à Dausdave (Δάουσαδάβε) et dans la partie méridionale, Astové (Ἀσταί) avec le centre de Bizye; de la colonisation grecque sur le littoral de la Mer Noire: Odessos, Dionysopolis, Callatis, Tomis et Istris au Nord et Messembria, Anchialos, Apollonia in Ponte et Salmydessus au Sud des Balkans; de l'arrivée des Slaves et des Bulgares et de la formation d'un État bulgare-slave en 679 après J. C. avec un centre à Pliska et dès le règne de Siméon à la Grande Preslava.

Géographie: Le plateau de Madara-Moguila (des. 1); le recoin rocheux de Madara (des. 2) avec une grotte; une sorte de grande scène (des. 8) avec les sources du torrent de Madara. Parois rocheuses qui bornent ce recoin au Nord et au Sud de la grotte (des. 12, 14, 15, 30). Crevasses naturelles dans la paroi du Nord (des. 13, 27) et quartiers de roche pyramidaux devant l'entrée de la grotte (des. 8, 13, 16).

Monuments:

I. *Préhistoriques:* de la seconde époque paléolithique; ateliers de silex.

II. *Tombeau «Srt-jug»* au point le plus élevé du plateau de Madara et sa jonction avec les tombeaux près du village de Mumdzilar et au-dessus du village de Dourukli.

III. *Groupes en pierre (devtašlar).* Idoles en pierres (baba) du village d'Endža et du musée de Varna. Pierres tombales des devtašlars irréguliers; «baba» non terminées, sans détails. Pierres tombales chrétiennes qui ressemblent à des «baba» près du village de Kalougerica (des. 3, 4) et dans le bassin de la rivière Russenski Lomy.



Обр. 441. Нотъ дѣсно. (Копията на К. Шкorpилъ презъ 1924 г.)

IV. *Pierres à écuelles* au-dessus de Moguila (des. 5).

V. *Pierres votives* (šarap-taš) au pied des rochers de Madara (des. 6, 9, 10, 11), dans la grande grotte (des. 7, 8, 12, 16).

VI. *Grottes artificielles dans les parois du rocher.*

A. Cellules alignées et en petits groupes: « Odaïtes » (chambrettes) (des. 12); nids d'aigles (des. 12, 14) et « Delatipe » (niches); ascension aux cellules (des. 13, 27, 28).

B. Grottes artificielles: dans les rochers de Buloto (des. 15); Kjoškovo Inférieur (des. 18); Kjoškovo Supérieur (des. 19); Daul-taš (des. 19); Penča-peštera au-dessus du vil. de Kalugerica (des. 20); tombeaux dans la roche Kirik (des. 21); grotte sur le plateau de Moguila.

VII. *Constructions* (sanctuaires payens et temples). Ces constructions sont en bois — indépendantes, accolées aux parois rocheuses ou murées.

Sanctuaires indépendants au-dessus des vignes de Moguila (relief du Grand dieu-cavalier) et au Sud au-dessus du village de Moguila (relief de Zeus et de Héra).

Sanctuaires accolés aux parois des rochers dans le recoin de Madara: constructions en bois reposant sur des solives spéciales (des. 22, 24); avec des solives rentrantes dans des trous particuliers artificiels et avec des niches et des reliefs (des. 23, 25, 28, 29). Dans les rochers septentrionaux, deux groupes principaux de sanctuaires (le sanctuaire avec le cavalier de Madara en fait aussi partie) et dans les rochers méridionaux trois groupes. Un sanctuaire dans la grotte même. Légendes de la grotte.

Sanctuaires murés. Dans le recoin de Madara et au point Kulata près d'un quartier de roche en forme d'une tour (des. 31 — état actuel après la destruction du quartier de roche) deux sanctuaires murés (plan, des. 32, 33).

Ruines près du village détruit de Kemečki dere, dans lesquelles furent découverts le fragment d'une inscription dorique de l'an 100 avant. J. C., table de marbre avec une inscription sur le temple de Zeus et relief votif du 1^{er} siècle après J. C., qui d'après toute apparence provient du recoin de Madara, où fut découverte une inscription semblable avec un relief (qui parle aussi de Zeus). Il paraît possible que le sanctuaire au point Kulata ait été ce temple-là.

Des constructions et tombeaux auprès de la Mer Noire.

Constructions chrétiennes. Basilique de l'époque prébulgare dans le recoin de Madara et petites églises. Restes d'un monastère du XIV^{me} siècle au recoin de Madara et d'autres monastères dans les environs (des. 30).

Autres constructions: La Construction d'après toute apparence d'un palais sur l'emplacement d'une basilique; villa romaine au-dessus du village de Madara; réservoir d'eau.

Dans les constructions ont été découvertes des briques avec des sceaux de légions et de personnes privées, et des dessins griffonnés sur des pierres (des. 34_{1,2}).

Forteresses. Sur le plateau de Moguila, la forteresse « Gjüre-bachča-Kale »;

sur le plateau de Madara, la forteresse « Gradišté » au-dessus du village de Moguila et la forteresse « Grad » au-dessus du recoin de Madara (des. 2, 35). Fortification double de la grande caverne « Grad-alta » (des. 36—39). Vestiges de colonies anciennes.

VIII. *Relief du cavalier.*

À la hauteur de 23 m. dans la paroi Nord du rocher sur un espace de 4,8 m. de large et 3,4 m. de haut, en deux lignes: au-dessus le cavalier et au-dessous de lui à gauche un lévrier, à droite un lion.

Description du relief et de ces détails et comparaison avec les communications ci-dessus. Conclusion — le relief de Madara n'est pas de provenance bulgare (comme le veut la plus grande partie des opinions précédentes), mais de provenance thrace et représente une des principales divinités thracogètes — « Le Grand dieu » (Μέγας θεός) avec le nom thrace „Δερεζέλας; des monuments consacrés à ce dieu ont aussi été retrouvés dans la Bulgarie Nord-Est. L'effigie de ce dieu apparaissait principalement sur les monnaies de la ville d'Odessos (Varna) au IV^me siècle avant J. C.

Dans l'angle de Madara se trouvait l'un des principaux sanctuaires de ce dieu; le relief de Madara donne son effigie.

Dans le recoin de Madara se trouvaient aussi d'autres sanctuaires: le Nymphéum au-dessus des sources du torrent Madara avec une grande pierre votive; là fut trouvé aussi le relief d'Héraclès se reposant avec des Nymphes. Au village de Madara fut mentionnée une colonie féminine d'Amazones (1826 « Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe » par G. A. M. p. 408—410); ce sont d'après toute apparence des traces de coutumes relatives à l'ancien sanctuaire.

IX. *Inscription auprès du relief* (des. 40, 42, 44).

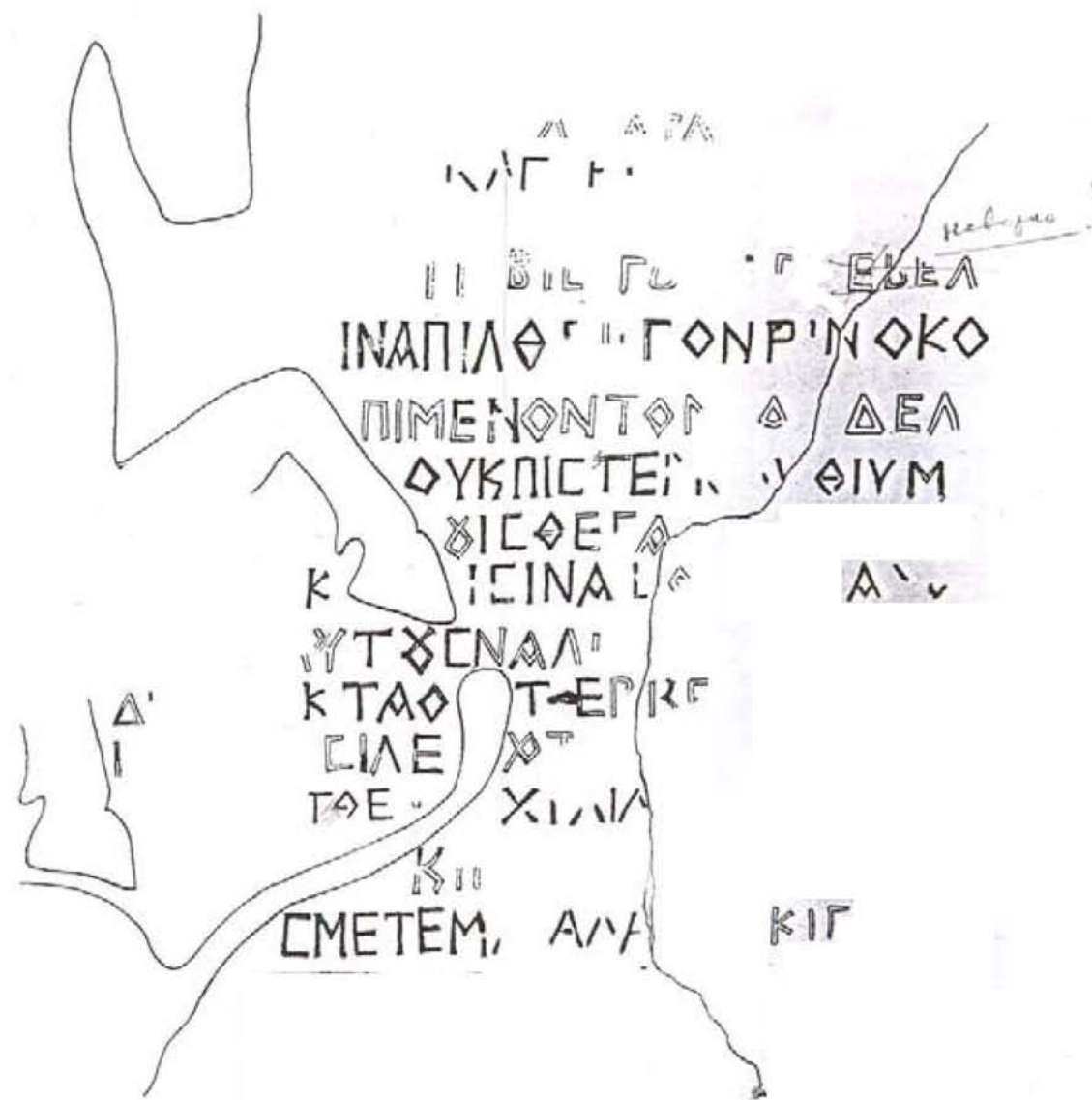
Des deux côtés du relief et au-dessous se trouvent les restes d'une inscription ancienne de l'époque du Premier Empire bulgare (VIII^e et IX^e siècles).

La discussion principale tourne autour de la question de savoir si le relief et l'inscription proviennent l'un et l'autre de la même époque bulgare ou d'époques différentes, ce qui a été déjà résolu plus haut au désavantage de la provenance bulgare du relief; preuves.

Échafaudage au-dessous du relief (des. 45).

De l'histoire des monuments de Madara-Moguila: K. Jireček les considère comme gètes et juge, que là habitait leur prophète Zamolxis; d'après lui, la forteresse doit être le Burziavo thrace. Je la place moi-même sous les rochers de Madara Dausdavu, tandis que Kiepert (Formae orbis antiqui XVII « Illyricum et Thracia ») croit la retrouver près d'Aboba et W. Tomaschek (Die alten Thraker) près de Razgrad.

J'estime que la forteresse de Madara est la forteresse „Μούνδραγα“ du temps de Siméon (de là vient aussi le nom actuel du village — Madara), qui en 1338 fut prise par les Turcs (Matara).



Обр. 44г. Мадарският надпис : горният надпис отъ лѣво. (Копията на К. Шкорингъ презъ 1924 г.)

Обр. 44г. Мадарският надпис : горният надпис отъ дѣсно. (Копията на К. Шкорингъ презъ 1924 г.)

IFCII
EIAE
ICONN
T' ME
EM
= LI

MIIP
XICAN
KAPICEI OKPOMI. — II

AM EPNICECA ^ —

APIC
PENNITOT

AIOT
KI



TYA =
STIN =

TPAFIN
EAE TE
EB INI CL

AY — — EI OY

OPTA GAPXON

LENTOM

OKAPX^ OHC3 ME

Обр. 44a. Мадарскиятъ надпись: долниятъ надпись. (Копията на К. Шкорпилъ презъ 1924 г.)

ΚΑΥΘ
 ΡΥ
 ΕΑΤΕ
 ΑΝΘΡΩΠΩΝ
 ΠΑΡΑΧΗΤΗΔΕ
 ΕΤΕΙ ΑΙΔΩΜΕΝ
 ΕΣΙΝ ΤΟΝ ΑΡΧΟΝΤ
 ΤΙΟΝ ΤΑ ΧΡΥΣΑΝ
 ΡΙΑ ΕΔΟΚΕ ΚΟΤ Δ
 Κ
 ΤΥ ΤΙΝΑΙ ΑΡΧΟΝΤ
 ΡΧΟΙ
 ΚΑΙ ΕΨΕΑΝ
 Ε
 Λω α γ υ ρ

ΛΑΤΟ
 ΝΕΔΟΚΙΚΑΙ
 ΑΡΙ ΝΙ
 ΝΕ ΡΑΤΟΙ Ε
 ΓΡΕΚΩΣΕΡ
 ΓΟΣ ΔΙΔΟΦ
 ΧΟΝΙ
 ΚΑΛΕΣ
 Α.ΡΑ
 ΝΙ
 ΚΡΕ
 ΙΔ
 ΠΟΛΕ

ΠΡΕΙ
 ΕΙΛΕ
 ΙΣΟΝ
 Τ ΜΕ
 ΕΜΕ
 ΛΙ

ΑΙ ΑΡ
 ΧΙΣΑ
 ΚΑΡΙΣΕΙ ΟΚΡΩΜΑ
 ΑΡΑ
 ΑΡΙΣ
 ΡΕΝΙΤΟΤ
 ΑΙΟΙ
 ΚΙ



Обр. 44. Мадарский надпис: нижняя надпись. (Копия на К. Шкорпаль презь 1924 г.)